

« KUŞCI »

(TÜRK SANATINDA ATLI DOĞANCI İKONOĞRAFİSİ HAKKINDA)

Emel ESİN

«Çağrı alıp, arkun münüp, arkar yeter»
(Elde çağrı kuşu, yarı-yabani ata binmiş
dağ keçisine yetişir. Kâşgharî, c. 1., s. 42)

I — *Türklerde avcı kuşlar hakkında bazı edebî kaynaklar*

Atlı doğancı ikonografisine geçmeden önce, Türk sanatında görülen avcı kuşlardan bir kaçını söz konusu etmek gerekmektedir. Türkçe çok avcı kuş adı vardır, çünkü «kuşlamak»¹ (doğancılık) pek eski devirlerde başlamış sanılmaktadır. Bu konuda yalnız arkeolojik değil, edebî kaynaklar² da o kadar çoktur ki biz ancak atlı doğancı ile mübrem ilgisi olanlardan söz edeceğiz. Türkçe yanında, M. VIII - IX. yüzyıllardan kalan arabca rivâyetler de önemli kaynaklardır. Bunlardan anlaşıldığına göre M. VIII. yüz-

1. G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford 1972), «kuş», «kuşlamak».
2. Eski türkçe kaynaklar: N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (Istanbul 1936-41) indeks, av kuşu adları. Mahmûd Kâşgarî, *Al-Divân lûgât al-Türk*, A. Atalay bask. (Ankara 1940-43). Başka türkçe kaynaklar şu eserde verilmektedir: A.von Le Coq, «Bemerkungen über die türkische Falkneri», *Baessler Archiv* IV (Leipzig 1914); B. Ögel, *Türk mitolojisi* (Ankara 1971) indeks ve «Oğuz ongunları». Eski arabca kaynaklar: Ibn al-Nadîm, *Al-Fihrist* (târihsiz Kahire bask.), s. 452. Al-Djâhiz, *Kitâb al-hayavân* (Kahire H. 1357), *Kitâb al-bayzara*, Topkapı Kütübhanesi, arabca yazma H. 2102:

yılda Türk doğancılığı gelişmiş durumda idi ve hatta doğancılık üzerine eser bile terceme ettirilmiş ve yazılmıştı. Halife El-Mehdî (M. 775-85) doğancılığa merak sarınca, muhtelif dillerde kitablar toplamış ve bunların birleşdiren bir eser yazdırmıştı. El-Mehdî'nin yazdırdığı bu esere «Türk Hakanının kitabı» ve «Türk Tarhanlarının rivâyetleri» de alınmıştı. Arab kaynaklarından anlaşıldığına göre, doğancılık sanatı, Türklerde Hakan ve maiyetine mahsus sayılıyordu. Doğancılığı iyi bilmek, Hakanın ve Tarhanların hüner ve «hikmet»i idi. Erken Arab kaynakları Türk ilinde bulunan avcı kuşların husûsiyeti hakkında bilgiler ve bir kaç kuş adı da vermektedir.

İlk olarak, Arab müellifleri şu noktaya dikkati çekerler. «Türk Hakanı kitabı»nda Türk Hakanlarının doğancılığı Kayserlerden öğrendiği bildiriliyormuş. Kayserler, bir rivâyete göre İstanbulu kuran Konstantinos, bir bahriye bakarak doğancılığı icâd etmiş, veya İskenderiye kütübhanesinden kurtarılan bir eseri terceme ettirmiş. Süryânî metinden türkçeye terceme edilen bu eserden sonra, Hakanlar ve «Tarhanlar» Türk doğancılığını geliştirmişler.

Türklerin kendilerine mahsus avcı kuşları ve doğancılık geleneği vardı. Yakın Doğuda daha ziyâde dişi kuşlar kullanılır, fakat Türkler erkek kuşları avcı olarak yetiştirirdi. Türklerin kullandığı avcı erkek kuşlardan «*bâzi*» (latince *accipitridae*) cinsinin en büyüğü «tugrıl» (tuğrul) «*şaqr*» cinsinin (latince *sacer*) en büyüklerin-

(Bundaki Türk Hakanının kitabı ve Türk Tarhanlarının âdetleri hakkında rivâyetler, Mas'ûdî gibi çok eski arabca kaynaklarda da olduğundan, bu nisbeten geç belki M. XIV-XV. yüzyıllardan yazmanın aşlının, yazmada ifade edildiği gibi hakikaten M. VIII. yüzyıldan olduğu anlaşılır); Mas'ûdî, *Murûc al-dhahab* (Kahire H. 1377) c. I, s. 187-91; Qalqasandî, *Al-şuḥ al-a'ş'a* (Kahire H. 1383) c. II, s. 52-62; Qazvîni, *'Acâ'ib al-mahlûqât* (Kahire H. 1376), s. 242-60. Başka arabca ve farsca kaynaklar: H. F. Hofmann, «A short notice on some mss on falconry interesting the Altaist», *Vortraege der VIII. Perm. Int. Altaistic Conf., Die Jagd bei den Altaischen Völkern* (bu cildin kısaltması ileride JAV olarak verilecektir) (Wiesbaden 1968), Hofmann'ın (s. 81) tamttığı bir kaynağa göre çok eski bir doğancılık eseri Doğu Bizans kayseri Konstantinos ve annesi Helena tarafından İskenderiyye'den getirilmiş ve süryânî diline terceme edilmişdi. Türk Hakanı bu eseri Pâriyâb-i Merv'de yaşayan bir Türce terceme ettirmişdi. Le Coq'un yukarıda adı geçen eseri ve, F. Viré, «Bayzara», *Encyclopaedia of Islâm* (Leyden 1960), başka arabca ve farsca kaynaklar vermektedir. Hem türkçe, arabca, farsca, hem Avrupa dillerinde kaynaklar için bkz. Clauson (a.g.e.) ve G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente in neu-persischen* (W. 1963).

den «caghri» (çağrı) ve «ghirdhi» veya «ghirzi» adları en eski arabca kaynaklarda verilmiştir.

Türk illerindeki avcı kuşların çok kerre ak renkte veya beyazımtrak olmaları soğuk iklîme ve yedikleri hayvanların renklerinin açık olmasına atf edilmektedir.

Eski arabca kaynaklarda efsâneler de anlatılmaktadır. Türk Hakanının bir rivâyetine göre Türk illerindeki avcı kuş piliçleri, kuş gelirken yere düşen ak renkli semâvî yaratıkları yerler imiş. Bu semâvî yaratıkların efsânevî mâhiyeti Hârûn-ur-Reşîd (M. 785-809) hakkında bir hikâyeden anlaşılmaktadır. Hârûn-ur-Reşîd Türk illerinden geldiği imâ edilen bir ak *bâzi* ile avlanırken, kuş göğün yüksek tabakalarından bir kanadlı yılan veya kanadlı balık gibi mahlûk yakalamış. Bu hikâyeye Türk illerinden gelen «Kök Luu»³ (gök ejderi) masalları ile karışık gözükmektedir. Aynı zamanda beraber tasvîr edilen yırtıcı kuş ve ejder motifinin anlamını aydınlatır. «Kök luu» semâvî hükümdarlık timsâli olduğu için, Hârûn-ur-Reşîd'in *bâzi*'sinin böyle bir nâdir mahlûk yakaladığı hakkındaki menkibe Halîfeye dünyâ hükümdârlığı kutu olarak anlatılmış olabilir.

Yılanlı kuş rivâyeti Buddhist mitolojinin Garuḍa adlı efsânevî ak-baba mabûdu ile de ilgili olsa gerek. Brentjes'in son neşriyatı Garuḍa⁴ şeklinin gelişmesi hakkında yeni görüşler ihtivâ etmekte-

3. E. Esin, «Evren», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I (Ankara 1970), s. 162-68.
4. B. Brentjes, «Zur Westtrift Ost-und Zentralasiantischer Motive in Skytischer Zeit», *Protokollband der XII. Tagung der Perm. Int. Aktaistic Conf.* (Berlin 1974), Garuḍa: J. Dowson, *A classical dictionary of Hindu mythology* (London 1961), Türkçe adları: *Drevneturskiy Slovar'* (Leningrad 1969), «garudı»; W. Radloff, *Tişastvustik, ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sūtra* (Osna brück 1970), s. 30 (Karuti, Kara-kuş, Telim kara-kuş); Orkun, a.g.e., c. II, s. 73 (altun kanatlı telim kara-kuş). Kara-kuş veya arabca adı ile *uqâb* Hakanlı ongunu idi: A. Rémusat, *Histoire de la ville du Khotan* (Paris 1820), s. 91-2'de, M. 1063'de, Çin fagfûrunun Hakanlı Khotan hükümdârına «Hakan ve altun kanatlı kuş» diye hitâb ettiği kaydedilmiştir. «Altun kanatlı kuş», yuk. anlatıldığı gibi Garuḍa'dır. Hakanlı müellifi Muhammed Ibn 'Alî al-Kâtib al-Samarqandide *'Ârad al-siyâsa fi aḡrâd al-riyâsa* adlı eserinde (Leiden Üniversitesi codex 904) v. 73, 103'de hükümdâr ongunu olarak *uqâb* (kartal) ve şâhinden söz eder. Hakanlı hükümdârlarının en büyüğü Kadir Hana M. 1025'de Gazneli Sultan Mahmûd avcı kartal hediye etmişdi; Gardîzi, *Kitâb zaḡn al-akhbâr* (Berlin 1928), s. 84. Kosmolojik vechede Kara-kuş: Çinde «Kızıl-kuş», türkçe Kızıl Sagızgan (bkz. not 23) denen yıldız manzûmesine kışın verilen «Kara-kuş» adı: M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (Paris 1959), s. 372, not 3. Çinde

dir. Müellif şunu hatırlatmaktadır: İç Asyanın en kadim efsânevi kuşu Eurasia göçebe sanatında⁵ (ve bu arada arkaik bir Gök-Türk alfabesi sanılan yazının bulunduğu M.Ö. V-IV. yüzyıllardan Esik mezarındaki altın kemerde görülen) «kulaklı ve bazen ibikli avcı kuş» dur. Rumca *gryf* denen, kuş başlı ve dört ayaklı efsânevi hayvanın başı da «kulaklı avcı kuş» başıdır. Brentjes'e göre, kulaklı avcı kuş, M.Ö. VII-IV. yüzyıllarda, (İç Asya göçebelerinin Şimâlî Çini bir kerre daha istilâ ettiklerinde gözükmeye başlayan «*gryf*» başı ile birlikte) yapılmış bir insan kaçıran baykuş tasvirine benzer. Kulaklı Garuða şekli bu baykuş ikonografisi ile ilgilidir. Hind mitolojisinin ak-baba mabûdu, Shiratori'ye göre⁶ Türk olan Kuşân boyunun vücûda getirdiği Buddhist sanatta (M. I-III. yüzyıllar), yeni bir görünüme büründü. Yılanları ve insan şeklinde yılan mabûd ve mabûdelerinin kaçıran, muhtelit vecheli, ak-baba, kartal, baykuş ve bazen insana benzer bir şekil aldı. Yunan mitolojisinde Ganymedes'i kaçıran semâvî kartal ile de ilgisi vardı.

Hind masallarına göre Garuða denen ak-baba kuşların kralıdır. Semâvî bir ağaçta biten ölümsüzlük eksiri *soma*'yı çalmış, fakat mabûdların kralı Indra'ya teslim etmek zorunda kalmıştı. Garuði, Karuti, ve Kara-kuş adı ile, Garuða, hem Buddhist, hem Buddhist olmayan Türk mitoloji ve sanatına girdi. Orta Asya Buddhist sanatında, Gök ve Batı-Türk (M. 550-740) ile Uygur (M. 850-1220) devirlerinde çok gözüktür. Alacalı kuyruğu veya kanadları olan bir ak-baba veya kartal gibi, ekserî kulaklıdır. Uygur sanatında çocuk kaçırmakda, veya göğe yükselmek için binek olarak

«Kara-kuş» Şimâl, Şimâl hükümdârı «Kara hükümdâr», su unsuru gibi bazı mefhumları da temsil ediyordu: W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China* (Çin 1970), s. 81-2. Kara-kuş Kâşgarîye göre hem «*uqâb* (arabca kartal) karşılığı hem de Müsterî yıldız ve Mîzân burcunun adıdır; Kara-kuş göğün zirvesinde, «tün» (gece) ve «gün» (gündüz, güneş) ilkelerine hâkimdir: Kâşgarî, indeks «kara-kuş» ve c. I, s. 330. Kara-kuş Yıldız Han oğulları ongunu: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Târîhi* (Ankara 1961), c. I, s. 93-7. Kara-kuş hakkında tafsîlât: E. Esin, «Tugril and Kara-kuş», *Annali dell'Istituto Or. di Napoli*'de baskıda. Buddhist devri Uygur metinleri mütehasısı Dr. P. Zieme'ye göre *ghrdî*, Uygur türkçesindeki «garuði» olabilirdi, ancak Uygur metinlerinde bu ad *gh* ile değil, *g* ile yazılmaktadır.

5. S. J. Rudenko, «The mythological eagle, the gryphon, the winged lion and the wolf in the art of Northern nomads», *Artibus Asiae*, vol. XXI/2 (Ascona 1958).

6. K. Shiratori, «A new attempt on the solution of the Fu-lin problem», *Memoirs of the Toyo Bunko Research Department*, no XV (Tokyo 1956), s. 233.

tasvir edilir. Brentjes, İran sanatı mütehasıslarının aksine olarak, bu motifin Türkler ile Doğudan Batıya ilerlediğini sanır.. Bunu gösteren ikonografik deliller, göçebe Türk muhiti boyunca bu motifin ilerleme merhaleleridir. M. V-X. yüzyıllar arasında, insan kaçıran kulaklı kuş motifi Sibiryada, Kazanda ve Perm'de (Başkurdistan), en nihâyet M. X. yüzyılda Proto-Bulgar ve Macar çevresi Tuna bölgesinde, türkçe yazılar ile birlikte, görülmektedir. M. VIII. yüzyıl arabca kaynaklardaki ejder yiyen Türk avcı kuşları hakkındaki efsânede Garuða ile ilgili bulunsa gerek. Esâsen Garuði'ye benzer şekilde *ghrdî* adlı Türk kuşundan da söz ediliyordu. İslâmî Türk devrinde de, gerek Hakanlı, (M. 840-1220), gerek Selçuklu sanatında, bazen kulaklı olarak görülen büyük yırtıcı kuş, astrolojik bir ongun mâhiyetinde muhtelif adlar altında yaşadı. «Altın kanatlığ» kuş önceleri daha efsânevi vechede iken, sonra «kara-kuş» adı «tavşancıl» kartal olarak, «il-kuş» alacalı kartal veya ak-baba gibi kuşlara dendi. «Altın kanatlı kuş» ve Kara-kuş, Hakanlı ongunu idi. M. 1025'de bir Hakanlı hükümdârına Gazneli Mahmûd avcı kartal hediye etmişti. Selçukluların ongunu, arabca *uqâb* adı verilen kuş üzerine aşağıda söz konusu olacaktır. Türkiye'de de tavşancıl Afrâsiyâb (Alp-er-tunga) nın ongunu ve semâvî evrenler avcısı olarak M. XVI. yüzyıla kadar masallarda yer alıyordu. Oğuzlardan Yıldız Han oğullarının da ongunu kara-kuş idi. Garuða'nın çocuk kaçıran vechesinin «uşak kapan» denen ak-babaya geçtiği Süleyman Buhârî Lugatından öğrenilir.

Hakanlı sanatında kara-kuş, ilk devirde belki daha çok Garuða'ya benzerken sonraları hâlen «kara-kuş» veya «burgut» denen avcı kartalı andırdı. İç Asya avcı kartalları (Resim: A) çok büyük, kara veya kahve-rengi, bazen alacalı avcı kuşlardır. Zayıf ve adaleli vücûdları, uzun ve dağınık tüyleri, vardır. Baş küçük ve adetâ yılan başına benzer şekilde basık, gaga çok büyüktür. Kanatlar uzun, sivri ve kuyruk nisbeten kısadır (Resim: A). Le Coq' Doğu Türkistan'da, kara-kuş ve burgut gibi kartallar ile, kurt, tilki, hatta «molung müşük» denen pars cinsinin avlandığını görmüştü. Kartal ekserî kayalıklarda yaşar.

7. Kara-kuş, burgut: Le Coq, «Türkische Falkneri» (bkz. yuk. not 2), s. 3, res. 2. Tavşancıl: V.M. Kocatürk, *Türk edebiyâtı târihi* (İst. 1964), s. 301'de M. XV-XVI. yüzyıllar şairi Uzun Firdevsî'nin *Süleymân-nâme*'sinden kısımda, tavşancıl efsânevi Türk hakamı ve Hakanlı sülâlesinin cediti sayılan Afrâsiyâb'ın (bkz. Kâşgarî, ad indeksi, Afrâsiyâb, Alp-er-tunga) kuşudur.

Türk illerinde en çok bulunan av kuşlarının *bâzi*⁸ cinsinden olduğunu Qazvîni kaydeder. Al-Câhiz ise en büyük *bâzi* cinslerinin kartal soyundan olduğunu, hatta belki erkek *bâzi*'lerin kartal olduğunu söyler. Böylece, gerek erken Arab kaynaklarından, gerek hemzamânımız araştırmacılarının mülâhazalarından, aynı neticeye varılır. *Bâzi* soyu, latince *accipitridae* ve *astur* denen soyun kartala yakın büyüklükdekilerinden başlayarak, serçe avlayan küçük atmacalara (Doğu türkçesinde kırguy, arabca *al-bâşiq*) kadar varıyordu. *Bâzi* cinsinin gözleri ekseriyet ile sarıdır. Görünüş itibârı ile (Resim: B) *accipitridae* cinsinin başı kartalınkine yakın şekilde basıktır. Ancak gagası daha küçüktür. *Accipitridae* cinsi kartaldan daha semiz ve tüyleri kısadır. Büyük kuşların sırtı boz, karnı ak ve iç-ice گردانlık şeklinde çizgilidir. *Accipitridae* cinsinin baş husûsiyeti kanatlarının kısılgı ve kuyruklarının uzunluğudur (Resim: B).

Erken Arab kaynakları Türklerin meşhur avcı kuşu, Hazer ve Oğuz illeri ve etrafı ile Doğuda yaşayan «tugrıl»⁹ kartal gibi, *bâzi*'lerin en büyüklerinden daha büyük, veya en büyük *bâzi* olarak tanıtır. Tugrıl'ın kısa kanatları, büyük başı ve nisbeten ince çengel-leri vardı. Büyük dört-ayaklı hayvanları avladığı gibi su kuşlarını da avlardı. Bir su kuşu sürüsüne salıverilince, döne-döne yükselir ve büyük bir hız ile inerek, çok sayıda su kuşlarını, teker-teker, bir vuruşta yere düşürürdü. Sonra, son bir kuş ile, kendisini çağırın sâhibinin eldivenli eline konardı. Kâşgari'nin «tugrıl» hakkında verdiği bilgi de bu mâhiyettedir. Firdevsî'ye göre, tugrıl, Çin illerinden gelen, lâciverd-siyah tüylü, sarı gagalı ve çengelli bir kuştu. Hem pars, hem su kuşlarını avlıyabiliyordu. Bu çok nâdir avcı kuşu Çin Hakanı (M. XI. yüzyılda Doğu Türk illerine Çin denirdi¹⁰) Bah-

8. Qazvîni, s. 243. Al-Câhiz, indeks, «*bâzi*».

9. Bayzara, varak 14, 15 v., 85 v., 86. Le Coq, *Türkische Falkn.*, s. 1, 6, res. 3 (karçığay), s. 11 (tugrıl hakkında edebî rivâyetler), Attila ve Arpad soyunda «turil» totemi ve Firdevsî'de «tugrıl», «tugrıl»: E. Schütz, «Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen», *JAV* (bkz. not 2), s. 105 de verilen kaynaklar. Tugrıl'ın Oğuz hükümdârı «nişan» oluşu: J. Deny, «Tughra», *Encycl. of Islam* (Leiden 1934). Umûmî bilgiler: Clauson, s.v.; Doerfer, c. III, madde 1345. E. Esin, «Tugrıl and Kara-kuş» (bkz. yuk. not 4). Karçığay: Le Coq, «Türk. Falkn.», s. 6, res. 3.

10. P. Pelliot, *Notes on Marco Polo* (London 1959), s. 274'de anlatıldığı gibi M. XI. yüzyılda «Çin» adı altında daha ziyâde Uygur ili ve Kâşgar tasavvur edilirdi. Hakanlıların şikkelerinde «Malik al-Şin» yazılı idi. Bugün Çin dediğimiz ile o devirde Mâçin deniyordu.

râm Gür'a hediye etmişdi. Erken Arab kaynaklarına göre de tugrıl hükümdârlara mahsûs ve avcı kuşların en değerlisi idi. Türk Tiginlerine Tugrıl'ın adının verildiği ve ongun mâhiyeti bulunduğu Uygur vesîkalarından bilinir. Attila'nın bayrağında *turil* denen *astur* cinsinden bir kuş olduğu ve bunun sonradan Arpad sülâlesinin de ongunu bulunduğu M. 1288 târîhli bir kaynakdan öğrenilmektedir. Oğuz hükümdârlarının «tugrag» mın (tugra) tugrıl şeklinde olduğu, Vefik Paşaya dayanan bir rivâyetten beri, tekrar edilmektedir. Her halde Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurucularının adı Tugrıl ve Ertugrıl idi. Selçuklu sanatında görülen ve kartala benzeyip ondan ayırt edilebilen avcı kuşların bazıları tugrıl husûsiyetleri arzeder. «Tugrıl and Kara-kuş» adlı yazımızda şu noktalar üzerinde durduk. M. XIII. yüzyılda târîhçi Raşid al-Dîn artık «tugrıl» i efsânevi bir kuş sanıyordu.

Le Coq, tugrıl ile aynı cinsden saydığı *accipitridae* soyunun büyük kuşları ile Doğu Türkistanda tavşan ve su kuşu avlandığını görmüş. Bunlardan «karçığay»'ın (Resim: B) çok güzel gök mavimtrak tüyleri varmış. Doğu Türkistanda, bütün avcı kuşlar arasında, ancak «karçığay» a çingirak takılırmış. Fakat Doğu Türkistanda «tugrıl» adı kuş için kullanılmamakda imiş.

Ongun vecheli ve Le Coq ile Doerfer'e göre «tugrıl» ile aynı cinsden bir avcı kuş da, *astur badius* sanılan baygu veya «bigu» idi¹¹. Narsakhî M. VI. yüzyılda yaşadığı sanılan bir Batı Türk hükümdârının lakabını «Bayagu» olarak vermektedir. M. XII. yüzyıl Hakanlı müellifi Samarkandî «paygu» veya «pigu» ile ahû avlayan iki kişinin, hükümdârlık haklarına tecâvüz ettikleri gerekçesile, Horasan Selçuklu sultanı Sancar (M. 1096-1157) tarafından öldürüldüğünü anlatır. Bu rivâyet Selçuklu devletini kuran Tugrıl Bege adını veren kuşun baygu veya bigu ile ayrı cinsden olması ihtimâlini kuvvetlendirir. Baygu veya bigu Oğuzlardan Üregir boyunun ongunu idi. Le Coq, Baygu veya Bigu adı veya unvanının Selçuklu devrinde de hükümdârlara verildiğine dikkati çeker.

Kartaldan az küçük fakat yine de büyük avcı kuşlardan, *accipiter*, *hierofalco-gyrfalco* (doğan ile ak-baba arası) ve *falco*

11. Narsakhî, *Târîkh-i Bukhârâ*, ed. Schefer (Paris 1882), s. 6 (Kara Çurin Türk «Bayâghû» yazılmışdır). M. VI. yüzyılda yaşayan bir Batı-Türk hükümdârı olduğunu Tolstov ve Bernştam göstermişlerdir.

(doğan) soylarını da içine alan kuşlara M. VIII. yüzyıl türkçesinde, bugün de olduğu gibi, umûmiyetle togan¹² (doğan) dendiği anlaşılıyor. M. VIII-IX. yüzyıllardan *Irk-bitig'*de «togan» tavşan avlayacak boyda bir kuşdur fakat kara-kuş avını ondan alabilmektedir. Kara-kuş kaya üzerinde yaşarken, «togan» ağaç üstünde durur. «Togan» gök renkte ve boynu beyaz (boymul) olarak da tasvir edilmiştir. Gök doğan, Pelliot'nun araştırmalarına göre, Çinde çok makbûl olup ve Kırgız illerinden getirilen «Batı Denizi (Baykal) ötesi gök renginde kuş» olsa gerek. «Togan ügü» denen cins su kenarında avlanıyordu farsca (*şâhîn* bahri gibi). «Örüng kuş» tabîrini Kâşgarî «beyaz renkte *bâzi*» olarak arabcaya terceme ediyor. «Örüng kuş» *Kutadgu-bilig'*de kut timsâlidir. Orkun metinlerinde ak doğanlara «toygun» da dendiğine Le Coq dikkati çeker. Fakat Clauson'a göre «toygun» bir rütbedir ve bir yazıtta ise sanatkârlara (bedizci) toygun denmektedir. Uygurlar M. IX. yüzyılda Çin fagfûruna hediye olarak ak doğanlar götürürler ve fagfûr bunları salıverirdi. Togan adı veya unvânı Hakanlı sülâlesinde görülür.

«Sungkur»¹³ (veya songkur, singkur : sungur) adı verilen Kırgız illerinde yetişen ve ak cinsi çok makbûl olan kuş, Kâşgarî'ye göre, «tugrıl» den az daha küçük idi. Fakat Qalqaşandı, sungur ile de hem kuş, hem tavşan ve karaca gibi dört ayaklıların avlandığını kaydeder. Qazvîni'ye göre, sungur (bazen sukur sugur yazılmıştır) döne-döne yükselir ve avladığı kuşları hiç incitmeden, onları sâhi-

12. Orkun, c. II, s. 74, 84. «Örüng kuş»: Kâşgarî, «kuş» maddesi. «Örüng kuş kuti»: Yûsuf Khâşş Hâcib, *Kutadgu-bilig*, R. Arat bask. (İst. 1974) (Kısaltma: KB) beyt 3011-12 Umûmî bilgiler: Clauson, «togan», Doerfer c. III, made 1351 Uygurların ongunu ak doğan belki sungur idi: bkz. aşağı. not 24. Togan Han. O. Pritsak, «Kara-hanlılar», *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 1955), s. 254.
13. Kâşgarî, varak 316, 611 (büyük *bâzilerden* fakat Tugrıl'den küçük). Singkur Tigin ve diğer (Uygur metinlerinde) Singkur adlı tiginler ve başkaları: Clauson, «singkur». Hakanlılara hediye verilen Sungur Kuşu: Doerfer, c. II, m. 1273. Sungur *şaqr* cinsinden: Qalqaşandı, s. 59. Döne-döne yükselir: Qazvîni, s. 250 (*sqr*). Kırgızların yetiştirdiği kuş olduğuna dair *Câmi al-tavârih*'den ve başka Mogol devrine âid rivâyetler ve sungurun Cingizin ongunu olduğuna dair faraziyye: Doerfer, c. I, madde 237 ve c. II, m. 1273. Cingiz tahtında sungur: E. Blochet, *Musulman painting* (London 1929) lev. LX. Türkistan rivâyetleri: Le Coq, *Türk. Falkn.*, s. 10. Âsım, *Burkân-i Qâi' tercemesi* (İst. H. 1287) (kısaltması BQ), «sungkur», (çakır cinsinden Khoten ve Khitâ kuşu) «çargh», «çarkh» (çakır cinsleri). Sungur ve şâhîn hükümdârı temsil eder: M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (Ank. 1964), s. 111. Sungur resmi: W. Bang — G.R. Rachmati, «Die Legende von Oğuz Qaghan», *Sitzungber. d. Preuss. Ak. d. Wiss.* (Berlin 1932).

binin bulunduğu yere kadar indirirdi. Bu rivâyetin Çin'in efsânevi devlet kuşu, hiç bir canlıyı incitmiyen *feng-huang'* ile ilgisi olabilir. Uygurların M. IX. yüzyılda Çin fagfûruna hediye ettikleri ak doğanlar belki sungur idi. Hükümdâr ongunu olarak, Singkur Tigin adına M. VIII. yüzyıldan metinlerde rastlanır. Doerfer, 1025'de Hakanlı hükümdârına, kartal ile birlikde hediye edilen ve farsça *çargh* denen kuşu sungur sanmaktadır. Dede Korkut destanlarında da «sungurun erkeği» Türkistan hanlarının ongunudur. Cingiz soyunun timsâli de sungur idi. Cingiz soyundan hanlara, ak renkte, gözlerinde ak hâreler bulunan, kırmızı gagalı ve çengelli sungurlar Kırgız illerinden veya Şimâlî Avrupadan getirtilirdi. Cingizin tahtı üzerinde gözüken ve ekserî *feng-huang* olarak tavsif edilen kuşun sungur olduğu anlaşılmaktadır. Sungur belki daha önce Kırgızların da ongunu idi, çünkü Cingiz Hana «il» olduklarını (tâbi olmağı kabûl ettiklerini) ifade için Kırgızlar ona ak sungur yollamışlardı. Sungur ile karaca avlandığı Oğuz Han destanından da anlaşılır. Bu destanda sungur, tek boynuzlu karacaya benzer şekilde tasvir edilen bir hayvanı yendikten sonra Oğuz Han ile savaşa girer. Oğuz Han destanındaki sungur tasviri (Resim: C), «tugrıl» cinsinden *accipitridae* gibi çok uzun kuyruklu, fakat, «tugrıl» in aksine olarak, çok küçük başı ve ak olup benekli gibi gözüken tüyleri ile temâyüz eder. Bu cins bir kuş Osmanlı sultanlarının otağı üzerinde de görülür ve *anqa* denir. Cingizin tahtı üzerinde tasvir edilen avcı kuşun da husûsiyetleri bunlardır. Qalqaşandı'ye göre sungur *al-şaqr* (çakır) cinsinin en nâdiridir. Âsım Efendi de *Burhân-i Qâi'* da sungurun çakır cinsinden bir kuş olup ak sungurun pek nâdir bulunduğunu ve «Khitâ ve Khoten» den getirtilip hükümdârlara hediye edildiğini anlatır. Seyfi denen kara sungur başka yerlerde de ve Anadolu'da da bulunmuş. Viré ve diğer zamanımız araştırmacılarına göre sungur denen avcı kuş bugün ancak Sibiryâ ve Şimâlî Avrupada bulunan *hierofalco gyrfalco'*dur (Resim: D). Ak veya açık renkte tüylü, bazen benekli, uzun vücudlu uzun kuyruklu, çok küçük ve toparlak başlı, küçük gagalı, uzaktan kumruya benzer bir kuşdur (Resim: D). Şimdiki İç Asya Türkleri bu kuşa «ötelgü» (ak-baba cinsleri) de demektedir.

14. Çağrı ve Çağrı Beg adı. *al-şaqr* (Kâşgarî, «çağrı»), BQ (bkz. yuk. not 13 *Çargh* (çakır), *Çarkh*, (çakır), «sungkur» (çakır cinsi); Clauson, «çağrı», «çakır». Gardîzi, s. 84 Ha-

Sungur ile aynı cinsden olduğu anlaşılan çakır veya çağrı¹⁴, erken arabca kaynaklarda bahsi geçen ve alaca kargaya benzetilen bir açık renkde avcı kuşdur. Çakır adı bu kuşun gözlerindeki gök renkli hârelerden gelmektedir. Eski arabca kaynaklar ve Kâşgarî çakır veya çağrı denen ve Çağrı Bege adını veren kuşu, arabca *al-şaqr* olarak tanıtmaktadırlar (*sacer*) (Resim: E). *Burhân-i Qâfi'* da dahi çakır, sungur cinsinden, farsca *çargh* veya *çarkh* denen avcı kuşdur. Çakırın Yakın Doğuda bulunan cinsleri (Resim: E) *falco* soyundandır, fakat açık renkde tüyleri ve ince vücudları ile temâyüz ederler.

Laçın¹⁵ Kâşgarîye göre farsca *şâhîn*'in karşılığıdır (tam *falco*). *Burhân-i Qâfi'* mütercimi Âsım Efendi *şâhîn* için «bilinen turna avcısı kara-gözlü kuş» demektedir. Kara gözler *falco* cinsinin husûsiyetidir. Laçın, eğer sanıldığı gibi *falco peregrinus* ise, şimdiye kadar sayılan cinslerden, daha tıknaz yapısı, koyu renkde tüyleri ve kara gözleri ile tefrik edilir. Yanaklarında bıyık gibi kara lekeler vardır. Karnı ak ve bazen beneklidir. Yakın Doğu cinslerinde *falco peregrinus*'un kanatları ve kuyruğu çok uzundur (Resim: G), fakat Doğu Türkistan laçını böyle görülüyor (Resim: F). *Kutadgubilig*'de laçın alplık remzidir. Yazıcı-zâdeye göre Osmanlıların mensûb olduğu Kayığ boyunun ongunu *şâhîn*, yani laçın idi. O halde, Osmanlı kitab resimlerinde görülen sungura benzer *anqâ* umûmî mâhiyette bir hükümdarlık remzi olsa gerek. Laçından daha küçük olan *falco lanarius*'un¹⁶ koyu kısımları daha karadır. Clauson'a göre Osmanlılar doğan adını bilhassa bu kuşa verirdi.

Türkçede daha pek çok avcı kuş adları vardır, fakat yukarıda adı verilenleri sanat eserlerinde birbirinden fark edebildiğimiz için, ancak bunları saydık.

Yukarıdaki bir kaç kaydeden anlaşıldığı gibi Türk sanatında atlı doğan tasvirleri yalnız av sahneleri değildir. Temsili anlamları da olabiliyordu. Büyük kuşlar ile kuşlamanın ancak hükümdârlar ve yakınlarının hakkı olduğuna göre, atlı doğancıya «Türk ha-

kanlı hükümdârına *çargh* cinsinden kuşlar verildiğini söyler ki bunu Doerfer, c. I, madde 1273, sungur olarak anlamıştır.

15. Bayzara, varak 91 v. Kaşgarî, «laçın»; Clauson, «laçın», «togan»; Doerfer, c. III, madde 1351. Alplık timsâli: *KB*, beyt 2381.

16. Bkz. not 15.

kanı»ya «tarhan», veya ona mümâsil biri, hiç olmazsa «kuşcu»¹⁷ (doğancı-başı) veya «elçi»¹⁸ mertebesinde biri idi.

Avcı kuşların ongunluk mâhiyeti de ayrı bir konudur. Yukarıda sayılan bazı kuşlar ve bunlara ilâveten kaz¹⁹ ve «korday» (kuğu)²⁰ da kut timsâli idi. Böylece belki ongun gökden gelen bir kut remzi de olabilirdi. Kadîm Çinde âşikâr olan bu keyfiyet Türk metinlerinde de sezilir. M. VIII. - IX. yüzyıllardan *İrk-bitig* gök mâbûdu Tengri'nin kuşunu «kunduz» olarak, Çindeki güneş kuşunun en eski şekli olan kargaya mümâsil gibi anlatılmaktadır²¹. Türklerin muhtelif astrolojik kuşları da vardı²².

Yırtıcı kuş adları, Uygurlarda ve Oğuzlarda görüldüğü gibi²⁴ boy ongunu da olabiliyordu. Yukarıda tiginlere verildiği kayd edilen Kara-kuş, Tugril, Sungur gibi isimlerin hükümdâr soyuna mensûb olanlara mahsus olduğunu Kâşgarî'den²⁵ öğrenmekdeyiz. Ongun, belki de hükümdar veya tiginin mertebesine göre ayarlanıyordu. Gardîzi'nin²⁶ nakl ettiği M. 1025 rivâyetine göre, Gazneli Sultan Mahmûd Türklerin en büyük Hakan soyu olan Hakanlılara

17. Kuşcu: *KB* beyt 4148, 2632 (elçi). Bu tabir Mogol ve Timurlu devrinde de kullanılıyordu.

18. Yuk. not 17.

19. Kâşgarî, varak 64.

20. *Ibid.*, varak 355.

21. Büyük deniz kuşu gök tanrısı timsâli: Tsung-tung-chang, *Der Kult der Shang Dynastie* (Wiesbaden 1970), s. 254.

22. Orkun, c. II, s. 87.

23. O. Pritsak, «Qara», *Z.V. Togan'a Armağan* (İst. 1950-55), s. 249. Çinde bu cihet timsâli hayvanlar muhtelif mevsimlerde göğün zirvesine çıkan birer yıldız manzûmesidir ve Kızıl Sagızgan baharda zirveye çıkar: Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*. E. Chavannes terc. (Paris 1967), s. 64 not 2. Kara-kuş: bkz. yuk. not 4.

24. Uygurlar 809'da döne-döne yükselen avcı kuş anlamına bir ad almışlardı ve bu devirde Çine yolladıkları hediyeler arasında ak avcı kuşlar vardı: J.R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties* (Paris 1955), s. 61, 93. M. VIII. yüzyılda ak-baba gibi yırtıcı bir kuşa binip Tibete uçan Uygur hükümdârı «Pedkar» ve Basaman hakkında Tibet efsânesi: J. Williams, «The iconography of Khotanese painting», *East and West* vol. 23/1, 2 (Roma 1973), s. 150-52. Uygurların «döne-döne yükselen ak doğanı» sungur olsa gerek: bkz. not 12. Le Coq'a göre Tugril da olabilirdi, çünkü Uygur Hakan sarayı duvarlarında *accipitridae* olarak tesbit ettiği uzun kuyruklu avcı kuş resimleri bulunuyordu ve Tugril adı tiginlere veriliyordu: Le Coq, *Türk. Falkn.*, s. 1, 11. Le Coq (s. 9) sunguru *Hierofalco gyrfalco* saymaktadır.

25. Kâşgarî, «tigin» maddesi.

26. Gardîzi, s. 84.

kartal ve *çargh* (sungur veya çakır) hediye etmişti. Fakat Hakanlı Yüsf Kadır Han, hükümdâr soyundan olmayan bir Türk olan Gazneli Mahmûda *bâzi* ve *şâhin* gibi, devrin müellifi Samarkandî'nin indinde ikinci derece olan av kuşları vermişti. Hakanlılarda Togan Han, Selçuklularda Tuğrul, Çağrı Beylerin adlarının hangi mertebeye işâret ettiği bilinmemektedir.

Ongunun bir husûsiyeti de sâhibinin rûhunun remzi olması idi. Nispeten geç metinlerde görülen bu keyfiyetin Gök-Türk yazıtlarında da mevcûdiyeti imkânı O.N. Tuna tarafından düşünölmektedir. Mogol devrinden bir uyğur yazısında görölen «şungkar boldı» deyimi hükümdârın ölümine işâret ediyordu. Dede Korkut Oğuznâmelerinde de «Türkistanın direği» Salur Kazan Han ruyasında elindeki sungurun (veya şâhinin) öldüğünü görünce, bunu kendi ölümine yorumlar.

II — *Atlı doğancı ikonografisi*

M. VI. - VIII. yüzyıllarda göçebe Türk muhiti

Gryaznov²⁸, Kem ırmağı (Yenisey) kıyılarında bulunmuş, M. VI. - VIII. yüzyıllardan bir gümüş kadeh üstündeki av sahnesini Türk göçebe sanatının «destan üslûbuna» nümüne olarak gösterir (Resim: 1). Bu tarz sahnelerin tasvîr edildiği madenî kaplar Şimâlî Çinde de bulunmuşdur ve Çin sanatı tesirleri arzeder. Ancak bugünkü Şimâlî Çin M. VIII. yüzyılda bile çok az çinlileşmişdi ve nice göçebe boyların, o arada, Türklerin de vatani idi. Gryaznov ve Kem kıyılarındaki kadehi Kırgızlara ve Şimâlî Çinde çıkan M. VI-VIII.

yüzyıldan eserleri Gök-Türklere atf etmektedir. Bu madenî eserlerde de, Kırgız petrogliflerinde göröldüğü gibi, kalabalık bir sahne şeklinde, aynı alpin muhtelif savaş ve avları tasvîr edilmiştir. Bütün bir hayât hikâyesi sanki tek bir muhitte geçmektedir. Bizi ilgilendiren eserdeki muhit bir bozkır veya ova olsa gerek (Resim: 1). Zemîn noktalar ile gösterilmiştir. Noktalı zemîn üzerinde diğerkısımlar, noktasız olarak, çizgiler ile meydana çıkar. Küçük bir sâhaya, az ve ifâde kuvveti olan çizgiler ile, çok şey sığdırılmışdır. Doruğunda büyük ağaçlar olan dağ piktogramları noktalı zemîn üzerinde birer ada gibi yükselir. Gökte Çin tarzında bir bulut uçmaktadır.

Bizi ilgilendiren doğancı sahnesinde, atlı doğancı, elde avcı kuşu, atını dört nala sürmüş gider. Burnundan soluduğu görölen at²⁹, Türklerin «arkun» dediği, yarı-yabani cinsden, küçük boyda, fakat çok yürük bir binekdir. Kuyruğu Türklerde savaş atlarında usûl olduğu üzere, Kâşgarî deyimi ile, «düğümlüdür». Doğancının köpeği önde koşmaktadır.

Atlı doğancı, aynı bölgede, M. VI. - VIII. yüzyıllardan petrogliflerde tasvîr edilen Türklerin görünüşündedir. M. VIII. yüzyılda yüksek mertebeye çıkmamış veya henüz genç olan kimselere mahsus şekilde matrûsdur³⁰. Fakat bir bey olduğu tepesinde topuz şeklinde topladığı uzun saçından bellidir³¹. Adı çince Mu-jung³² şeklinde tahrîf edilen -Tabgaç beyinin M. III. yüzyılda icâdettiği ve sonradan, hem Tabgaçlar vâsıtası ile Çinde, hem de Türklerde yaygın olan tarzda bir başlık giymiştir. Başlığın husûsiyeti yumuşak olup, topuz şeklinde toplanan saç üzerinden bağlanması idi. M. VII-VIII. yüzyıllardan bir Türk-Halaç sikkesinde, Turfan Uyğur Hakanlığı

27. Aşağıdaki iki kaynağı bana lutfen Bay Osman Sertkaya verdi: O.N. Tuna, «Kök-Türk yazıtlarında ölüml kavramı», *Bilimsel bildiriler, VIII. Türk Dil Kurultayı* (Ankara 1960) ve O.N. Tuna — J.E. Bosson, «A Mongolian Phags-pa text and its Turkish translation» *Maçma'al-acâib* adlı Üniv. Kütüb. F. 1423 murakka'ındaki kısımda Kubilayın vasiyeti münâsebeti ile, «Kubulay Kan şungkar bolur-ta» deyimi uyğur harflerile türkçe metinde geçer. Dede Korkut'dan kısım. Ergin, s. 111. «Sungkur boldı», Clauson, «sungkur».

28. M.P. Gryaznov, «Drevneşçie pamyatniki geroičeskogo eposa narodov Ujnoj Sibiri», *Arxeologičeskiy Sbornik* no 3 (Leningrad 1961), res. 6.

29. Kâşgarî, «arkun» «Kudruk tügme» (kuyruk düğümlemek) savaşa giderken yapıldı: *Ibid.*, «kudruk».

30. M. 726 sıralarına Türklerde saç ve sakal uzatmak en yüksek mertebeli ve yaşlı kimselerin hakkı idi; çocuklar saçlarının tepesini traş ederlerdi; gençler matrûs, en aşağı mertebeliler hem matrûs, hem saçları traşlı idi. W. Fuchs, «Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726», *Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wiss.* (Berlin 1938), s. 453 ve A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin 1913) deki Uyğurların tasvirleri.

31. Yuk. not 30.

32. Liu Mau Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, (Wiesbaden 1958), s. 514.

devri (M. 850-1220) resimlerinde ve Selçuk devrinden bey tasvirlerinde de bu tarz başlıklar görülür³³.

Atlı doğancı (Resim: 1) bütün Şımalı Eurasia atlı göçebelerinin ve Türklerin de kıyâfetlerinden olan³⁴ çakşır ve kaftan giymiştir. Kaftanının eteklerini çakşırının içine sokmuş gibidir. Atlı doğancının elindeki uzun vücûdlu, kısa kanatlı, uzun kuyruklu, küçük başlı güzel av kuşu, Kırgız illerinde bulunan sungur olsa gerek.

M. VIII - X. yüzyıllarda Doğu Türkistan Buddhist çevresi

Çoğu (Resim: 2, 3, 4) Khoten ilinde, M. 790'dan önce terk edilen bir tapınakda³⁵ ve bir tanesi de (Resim: 5) Yar³⁶ üstündeki Uygur şehrinin M. IX-X. yüzyıllardan kalıntılarında bulunan bazı resimlerde de atlı ve kuş tasvirleri vardır. Bu resimlerde bir atlı elinde kadeh tutmakta ve atlının yanında kara renkte bir kuş uçmaktadır. Khoten resimlerinin biri ise (Resim: 2) mütemmim unsurları hâvî olmakla bir mânâ ifâde edebilmektedir. Bu Khoten resminde (Resim: 2), atlı, iki kuş ile birlikde, merkezî bir ağaca doğru ilerlemektedir. Merkezî ağacın diğer tarafında atlıdan daha büyük nisbette bir mabûd ayakda durur. Elinde *stûpa* (Buddhist türbe) tasvirî ve kargı tutmasından anlaşıldığı gibi bu Buddhist hükümdârların hâmîsi ve Khoten krallarının efsânevi ceddî³⁷ sayılan Basaman'dır³⁸ (Vaisravama)³⁹.

Haziran 1974'de Londrada School of Oriental Studies'deki bir konuşmamda Khoten ve Uygur resimlerinin müşterek konusu üzerinde durmuşum. Kanâatimce bu resimler hükümdârlık remzidir. Bir

33. E. Esin, «Bedük börk», *Proceed of the IXth meeting of the Perm. Int. Altaistic Conf.* (Napoli 1970), s. 117-19, lev. V.

34. Liu, s. 755.

35. M.A. Stein, *Ancient Khotan* (Oxford 1907), s. 242-81; res. D. VII. 5, res. D. X. 5 ve sonradan bulunan British Museum Skrine A-1925-6-1935.

36. Le Coq, *Chotscho*, lev. 48.

37. S. Beal, *Si-yu-ki* (Calcutta 1963), s. 489.

38. Basaman: bkz. *Slovar*.

39. Basaman tasvirlerinin Uygur sanatında numûneleri: Le Coq, *Chotscho*, lev. 38.

hükümdârın Basaman'dan kut aldığını gösterebilir. Basaman hükümdârlara kut veren mabûdlardan sayılırdı.

Gerek Basamanın, gerek Khoten ve Uygur resimlerindeki atlıların (Resim: 2-5) başları, eski türkçe deyim ile «yaruklug» dur (hâleli). Uygur metinlerinde bu semâvî parlaklık tezâhürüdür. Basaman ve Khoten atlıları (Resim: 2-4). Buddhist sanatı kanûnlarında burkanlara ve mûnis ve semâvî şahsiyetlere (mabûd, hükümdâr, hatun) verilen bir tipolojidedir⁴⁰. Khoten atlılarının biri (Resim: 4) taclıdır. Diğer ikisinin başında ise, Kül Tiginin heykelinde de dikkati çeken tâc şeklinde üç dişli börk gözükür⁴¹. Khoten atlılarının «ala»⁴² (ak ve kara alacalı) bineği, Orta Asya remzlerine göre, ejder ile kısırakdan doğma, semâvî bir binekdir. *Irk-bitig*'de kut veren bir astral mabûdun (Yol-tengri) atı olarak «ala» adı geçmektedir. Khoten «ala» atları, aynı devir atlı hükümdâr tasvirlerinde görülen bir husûsiyeti daha arzeder (bkz. Resim: 2-8). Atın ön ayaklarından biri kalkmış, sanki sabırsızlık ile yürümeğe hazırlanmaktadır. Al-Câhiz⁴⁴ M. IX. yüzyılda Türk Hakanını tasvir ederken, «*birdavn*»'unun («arkun»'a mukabil arabca deyim), böyle sabırsızca yeri eşelediğini anlatır. Khoten resimlerinde bir resmî atlı

40. Buddhist sanatında burkan görüntüsü. W. Radloff, *Suvarnaprabhâsa, aus dem uighurischen ins deutsche übersetzt.* (Leningrad 1930), s. 189. «Yaruklug»; Clauson, s.v.

41. Esin, «Bedük börk», lev. IVA/15a.

42. Türkler iyi cins kısırakları yabancı atlar ile çiftleşdirerek küçük fakat çok yürük ve «arkun» denen atlar yetiştirdi: Kâşgharî, «arkun» ı savaşa giderken Türk atlarının kuyruğu düğümlenir ve perçem takılırdı: Kâşgharî, «kudruk», «perçem» «Arkun» ı ejder-at, kuş at, kelen (tek boynuzlu ki-lin'in türkçesi) -at olarak tanıtan efsâneler: E. Esin, «The horse in Turkish art», *Central Asiatic journal* X/3-4 (Wiesbaden 1964), s. 170-195. Ejderden doğma su atları kara ve inci gibi, ak lekeli sanılırdı. Qazvîni, s. 92, (*fars al-mâ*), Ejder-kelen (*ki-lin*) denen semâvî atlar ise kızıl lekeli ve yeşil, aynı zamanda boynuzlu sanılırdı: Liu Mau-Tsai, *Kutscha* (Wiesbaden 1969) not 369. Uygur sanatında ak, gök ve kırmızı benekli, biri yabancı (dik yeşil) olan semâvî atlar resmi: Le Coq, *Chotscho*, lev. 19. Uygur sanatında Burkanın atı akdır. Arab metinlerinde küçük fakat yürük Türk atına *birdavn* denmektedir. Hakanın *birdavn*'ı o kadar yürük idi ki, yerinde durması gerekince bir ayağını durmadan kaldırırdı: Al-Câhiz, *Risâla ila al-Fatîh bin Khâqân fi manâqib al-Türk*, G. von Vloten bask. (Brill 1903), s. 53.

43. Bkz. yuk. not 42.

44. Bkz. yuk. not 5 (*Garuda ve soma*). Türklerde kadeh ile and merâsimi: E. Esin, «And», *K. Erdmannın hâtıra kitabı, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Türk-İslam Sanat Târîhi Enst. yayınları* (İst. 1969).

hükümdâr ikonografisi teşekkül etmiş görünmektedir. Ancak Khoten «ala»larının kuyrukları Türk usûlunde (Resim: 1, 5) «dügümlü» değildir (Resim: 2-4).

Khoten ve Uygur atlı hükümdârlarının elindeki kadeh veya sahan muhtelif şekilde düşünülebilir. Türklerin and içmesine mü-mâsil şekilde, Hind mabûdlarının kralı Indra'nın içdiği ve içirdiği ölümsüzlük iksiri *soma* kadehi⁴⁵ olabilir. Garuða'nın (bazı rivâyetlerde başka bir efsânevi kuşun), *soma*'yı Indra'ya verdiğini anlatmışdık. Khoten ve Uygur resimlerinin bazısında kadehin üstünde uçuşan kuşun, o halde, Garuða gibi, hükümdârlık timsâli ve ölümsüzlük iksiri ile ilgili bir kuş olduğu düşünülebilir (Resim: 3, 5). Khoten resimleri konusunda araştırma yapan J. Williams⁴⁶ ise bu kadehi Buddhistlerin mabûdlara hediyelerinden, türkçe tabiri ile «aş», ve birbirinden farklı bu kuşları ongun sanmaktadır. M. VIII-X. yüzyıllarda Doğu Türkistanda bilhassa Uygurların kuş ongunları olduğuna göre, atlıların Khoten mabûdu Basaman'a içki veya yemek armağan eden Uygur ve başka Türk hükümdârları olduğunu sanmaktadır. J. Williams, VII. - VIII. yüzyıl Türkistan eserlerinden Pencikent duvar resimlerinde de bir taçlı şahsın yanında uçuşan kuş ongununa dikkati çeker. Divâstic unvanlı (öl. M. 720) Pencikent⁴⁷ hükümdârının asıl adının Çıkan Çur Bilge olduğu ve ondan önceki ve sonraki Pencikent beyleri ve hatunları gibi, onun da Halaç Türklerinden olduğu bilinir. Pencikent duvar resminde, bir şölen sırasında, Halaç soyundan bir hükümdâr, belki Çıkan Çur Bilge olduğu anlaşılan taçlı kimseye, ak sungura benzer bir kuş, bir ikli piktogramı sunmaktadır. M. VIII. yüzyıldan bir efsânenin geç Tibet kaynaklarındaki akislerinde de yırtıcı kuş şekline girebilen bir Uygur hükümdârının Basaman ile karşılaşması anlatılır⁴⁸. J. Williams'a göre Khoten levhalarından biri (Resim: 2) bu efsâneyi tasvîr eder. Belki, Buddhism'de avcılık günah sayıldığı için, göçebe

45. *Ibid.*

46. Bkz. yuk. not 24.

47. *Jivopis drevnego Pyancikenta* (M. 1954), lev. XXXVIII (ak sungurun ağzında çelenk piktogramı vardır). Pencikent hükümdâr ve hatunları M. VII-VIII. yüzyıllarda bir Halaç Türk soyundan idiler: O.I. Smirnova, *Katalog monet s gorodisca Pencikent* (M. 1963), s. 11, 19, 33.

48. Bkz. yuk. not 24.

Türk muhitindeki atlı doğancı tasviri Buddhist hükümdârlara teşmîl edilince, bu şekli alıyordu.

Khoten ve Uygur levhalarındaki kuşlar ayrı olmakla beraber, müşterek noktaları vardır: hepsi kara renktedir. M. VIII-X. yüzyıllarda Doğu Türkistanda da kabûl edilen renk timsâllerine göre, kara şimâl yönünün rengidir ve Şimâl kuşları kara olarak tasvîr edilirdi⁴⁹. Belki bu sebepten de: kara renkte kuş ongunu olan hükümdârlar, Şimâlli, yanî yine Türk hükümdârları olabilir. Khoten atlılarının ikisinin yanındaki kuşları Stein su kuşu, kaz veya ördek olarak tarif etmişdi (Resim: 3, 4). Su kuşlarının Türklerde kut ve beylik timsâli bulunduğu yukarıda kayd edildi⁵⁰. Basaman ile birlikte tasvîr edilen atlının sağındaki kuş sungura, solundaki saksığana benzer (Resim: 2). Sungurun Türklerde hükümdâr ongunu olduğu ve saksığanın astrolojik bir remz sayıldığı da yukarıda anlatıldı⁵¹. Ancak bu kuşun kara renkte ve gagası ile çengellerinin sarı olması Firdevsî'nin «tugrı» hakkında yukarıda anlatılan rivâyetini hatırlatır.

Şimdi, Khoten levhalarına mü-mâsil Uygur resmine dönersek (levha: 5), konu birliğine rağmen, ayrı bir teknik, uslûb ve ikonografi ile karşılaşırız. Khoten resimleri, tahta üzerine, çok renkli, levhalardır. Halbuki Uygur eseri, *sepia* mürekkebi ile kâğıd üzerine, Uygurlara mahsûs kuvvetli ifâdeli hatlar ile çizilmiştir. İkonografik unsurlar da başkadır. Atlı, M. VIII. yüzyılda Manihâi bir kitab resminde⁵² Uygur hakanının giydiği tarzda askerî bir kıyafette tasvîr edilmiştir. Deriden veya demirden küçük levhaların birbirine dikilmesinden müteşekkil bir zırh ve tulga giymiştir. Tulganın tepesindeki madenî tüy kılıfı, M. VIII. yüzyılda Orta Asyada, mer-tebe işâreti idi⁵³. Tulganın iki yanındaki kanatlar, Kâşgarî'den⁵⁴ öğrenildiği gibi, şâhîn kanatları idi. Hem öne hem arkaya aynı mahâret ile ok atan Türk alpleri çift şâhîn kanadını şeref nişanı olarak takabilirdi.

Uygur alpinin bir büyük hükümdâr pâyesinde olduğu sadığı

49. Bkz. not 4.

50. Bkz. yuk. not 19.

51. Bkz. yuk. not 13 ve 23.

52. A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho* (Berlin 1961), res. 3.

53. Tabarî, *Annales* (Leiden 1965), c. II, s. 1153.

54. Kâşgarî, «Uygur».

üzerindeki «kararığ-yaruk»⁵⁵ (*yin-yang*) piktogramından anlaşılır. Bu alp kâinâtı teşkil eden bütün karanlık ve aydınlık unsurlara, yâni bütün kâinâta, hâkim olmak iddiasında idi. Hükümdârın elindeki bayrak Uygur bayrağı⁵⁶ gibi ak renktedir. Alp hükümdârın yüzü de, Uygur sanatında alp mabûdlara mahsûs olan şiddetli vechededir⁵⁷. Uygur sanatı burkanın güzellik umdesini mûnis mabûdlara, râhiblere ve kadınlara tahsîs ederek, alpleri ve alp mabûdları bu şiddetli görünüşde tasvîr etmişdi.

Alpin atı, Uygur sanatında semâvî şahısların atlarına şekilde ak renktedir⁵⁸. Kırgız atlı doğancı tasvîrinde olduğu gibi (Resim: 1). Uygur alpinin atının da kuyruğu «dügümlü»dür (Resim: 5) ve böylece bir savaş atı olduğu anlaşılmalıdır⁵⁹. Uygur alpinin atının boynunda, savaş atlarına mahsus bir diğer alâmet olan ve Kâşgarî'nin «beçkem»⁶⁰ (perçem) adını verdiği nişan asıdır. Atın başının üstünde, alpin tulgasında olduğu gibi, tüy takmak için bir madenî kılıf gözüktür. Tüyler Uygur uslubunda aleve benzer şekilde dalgalanmaktadır.

Resimdeki alp dünyâya hâkim olduğu tasavvur edilen bir ef-sânevî hükümdâr veya bir Uygur hakanı olabilir. Uygur Hakanlarının Manî dînine mensûb bulunmakla, Buddhist mabûdu Basaman'dan değil, eski Türklerin gök tanrısından veya güneş ile aydan kut aldıkları farz edilirdi⁶¹. Fakat Khoten levhasında (Resim: 2) görülen hükümdârlık ile ilgili timsâllerin Uygurlarca da kabûl edilmiş olduğu anlaşılmalıdır.

Eğer bu resim Uygur hakanının tasvîri ise, kadehin üstünde uçuşan ve yarı-silik olduğu için seçilmeyen kuşan «tugrıl» veya sungur olması hatıra gelir⁶². Ancak bu kara renkte kuşun daha ziyâde Şimâl hükümdârlığı alâmeti olduğunu sanmaktayız.

Böylece Khoten'de ve Uygur ilinde bir hükümdâr ikonografisi teşekkül etmişdi: elinde kadeh tutan ve yanında kuş uçuşan atlı

55. L. Ligeti, «Autour du Sâkiz Yükmäk Yarıq», *Studia Turcica* (Budapeşte 1971).

56. C. Mackerras, *The Uighur Empire* (Canberra 1968), s. 9.

57. Le Coq, *Chotscho*, lev. 42 (Basaman tasvirleri).

58. Yuk. not 42.

59. *Ibid.*

60. *Ibid.*

61. Hamilton, s. 139-44.

62. Yuk. not 24 (Uygur ongunları) ve not 4 (kara kuş).

hükümdâr tasvîri. Bu hükümdâr ikonografisi Doğu Türkistandan pek uzak illere Türkler ile beraber yayılacaktı. Aynı M. IX. yüzyılda Doğu Avrupaya kadar varlığını şimdiden söyleyebiliriz. Bugünkü Bulgaristanda, Varna civarında Madara'da, Tuna proto-Bulgar'ları henüz Türk iken kayaya oyulan, Kurum Hanın avcı olarak gösterildiği meşhur tasvîr, elinde Khoten ve Uygur eserlerinde olduğu gibi, bir kadeh tutmaktadır. Kurum Hanın tasvîri konumuz çerçevesine tamâmen girmemekle beraber, atlı doğancı motifinin bir benzerinin yayılışına işâret eder. Atlı doğancı ikonografisinin yayılışını aşağıda takibedeceğiz.

VII-XI. yüzyıllarda Batı Türkistan ve M. XIII. yüzyılda Hindistan

Oğuzlara soyca yakın Halaç boyunu M. VII. - VIII. yüzyıllarda bulunduğu «Halaç-ordu» adlı merkezde basılmış bir cins sikkeye Batı Türkistanın bilhassa şimâlî bölgelerinde rastlanmaktadır⁶³. Bu sikke vâsıtası ile Halaç damgası tesbît edilmiş oldu. Halaç damgasını taşıyan bir diğer sikkede⁶⁴ (Resim: 6) Khoten ve Uygur atlı doğancı hükümdâr ikonografisine (Resim: 2-5) benzer bir atlı tasvîri görünür. Dörtte-üç vaziyette gözüken, Türk kaftanı giymiş atlının sol eli havaya kalkmış, fakat bu elde tuttuğu silinmiş bulunmaktadır. Belki Khoten ve Uygur resimlerindeki (Resim: 2-5) gibi bir kadeh, belki de Sibirya eserindeki (Resim: 1) gibi bir avcı kuş tutuyordu. Atlının arkasında da, mâhiyeti bilinmiyen bir şeklin kalıntıları gözüktür.

Batı Türkistanın İranlı Sâmânî idâresine girdiği M. 892-992 yıllarında atlı hükümdâr tasvîri gözükmekde idi. Fakat Hakanlı Türk sülâlesinin Batı Türkistanı geri alması ile atlı ve atlı doğancı hükümdâr ikonografisi yine orada da, bu sefer bilhassa tunç aynalarda, belirdi⁶⁵. Uygur eserinde olduğu gibi (Resim: 5) zırh ve tul-

63. Smirnova, sikke 790 (Halaç ordu yazılı sikke).

64. *Ibid.*, sikke 791.

65. G.A. Pugaçenkova — L.I. Rempel', *İstoriya iskusstv Uzbekistana* (M. 1965), res. 224-226.

ga giymiş bir Türk hanı, «arkun» cinsinden (yarı yabani) at üstünde, elinde av kuşu, atının sağrısına bir avcı pars oturtmuş, köpeği ile birlikte, tunç aynada tasvir edilmiştir (Resim: 6). *Kutadgu-bilig*'de⁶⁶ «kuşlama» (doğancılık) Hakanlı «ilig» inin (hükümdârının) avlarından biridir ve «kuşçı» unvânlı bir «beg» avcı kuşlara bakmakta idi. Türklerin baş hükümdâr soyu, Alp-er-tunga (Afrâsiyâb) oğulları bilinen Hakanlıların oğununun kara-kuş olduğunu, onlara kartal ve sungur cinsinden av kuşların en asillerinin hediye edildiğini ve Hakanlı sülâlesinde Togan Han unvanı bulunduğunu kayd etmişdik⁶⁷. Hakanlı atlı doğanın elindeki av kuşu iyi seçilememektedir, fakat adı geçen kuşlardan biri olsa gerek (Resim: 6). Kâşgarî'nin naklettiği bir beyt⁶⁸ de, Gardîzî rivâyetine ilâveten, çağrı cinsinden Hakanlı muhîtinde atlı doğancılıkta kullanıldığını gösterir.

Balaban ve Kara-kuş gibi adları olup⁶⁹ kimisi Afrâsiyâb soyundan, yanî Hakanlılara akrabâ olduğu ileri sürülen Dihlî Türk sultanlarından «Afrâsiyâb soyuna mensûb» İltutmuş'ın (M. 1210-1235) bir sikkesinde (Resim: 7)⁷⁰ atlı hükümdârın havaya kalkık sağ eli, Cunningham'ın sandığı gibi bir çomak değil, muhtemelen bir avcı kuş tutmaktadır. Cunningham da bu sikkede Türk hükümdâr ikonografisinin bir numûnesini görmüş ve kuyruğu düğümlü Türk savaş atına dikkati çekmiştir. Sikkede İltutmuş'ın adından başka «hamir» (Kâşgarî'ye göre arabca «emir» kelimesinin türkçe şekli) ve *asvapati* yazılıdır. *Asvapati* (atlı hükümdâr) unvanı Kuşan ve diğer kadîm atlı Şimâlî İç Asya boylarının hükümdârlarına veriliyordu. M. VIII-X. yüzyıllarda Uygur Hakanına da arabca kaynaklarda *asvapati* anlamına *melik al-Khaql* denirdi⁷¹.

66. Bkz. yuk. not 17, 18.

67. Bkz. yuk. not 4, 13, 14, 25.

68. Kâşgarî, c. I, s. 42.

69. Kh. A. Nizâmî, *Some aspects of religion and politics in India during the Thirteenth century* (New Delhi 1961), s. 93 ve s. 82 karşısında Cunningham'ın bir eserinden alınmış Şemsuddîn İltutmuş sikkesi.

70. Nizâmî, s. 93, 107, 325.

Aral gölünden Yarık (Ural) kıyılarına M. VIII-X. yüzyıllarda Oğuz muhîti

Oğuz boylarına soyca yakın sayılan Halaç damgasını taşıyan M. VII. - VIII. yüzyıllardan bir sikkede (Resim: 6) atlı hükümdârın doğancı vechesi de olduğunu sandığımızı kayd etmişdik. Söz konusu Halaçların yaşadığı Batı Türkistanın daha batısında Kengeres ili bulunuyordu. Kengeres⁷² boyunun aslen Türk olduğunu sananların yanında bunların ancak Mîlâd devrinden sonra Türkleşmiş Saka'lar olduğunu ileri sürenler vardır. M. VIII. - IX. yüzyıllardan sonra Kengeres, Kanglı adı altında, Peçeneklerin üç bey soyu olarak bilinmektedir. M. I-VIII. yüzyıllardan Khvarizm sikkelerinde Kengeres damgası bulunur ve Khvarizme hâkim olan Bîrûnî'nin Siyâvûsî dediği sülâlenin Kengeres hükümdâr soyundan olduğu anlaşılır. Bu sikkelerde⁷³ de atlı hükümdâr tasviri vardı, fakat Seleukid geleneğinde, yandan görünen bir atlı tasvir edilmişti ve elinde kuş bulunuyordu. Ancak M. VIII. yüzyılda, Kengeres boyunun Oğuzlar ile karıştığı devredeki merkezlerden Kender ve Bara-tigin⁷⁴ bölgelerinde yarı -Avrupâî yarı- Mongoloid iskeletlerin çıktığı şehir kalıntılarında bulunan sikkelerde (Resim: 9) atlı hükümdâr elinde kuş tutmaktadır. Bu sikkelerde yine Khvarizm İrânî yazısı ile

71. Esin, «The horse in Turkish art», res. 3.

72. Kengeres aslen Türk soyundan idi: Shiratori, (yuk. not 6'da adı geçen eser), s. 233. Kengeres aslen Saka idi ve ancak M. V. yüzyıldan sonra Türkleşerek Peçeneklerin Kangar (Kanglı) adlı üç boyu oldu: S.G. Klyastorniy, *Drevneturskie runicheskie pam'yatniki* (M. 1964), s. 174, 163-164.

73. S.P. Tolstov, «K istorii Xorezmskix Siyavuşidov», *Izvestiya Akad. Nauk SSSR*, ser. istorii (M. 1945).

74. Maqdisî, *Ahsan al-taqâsîm fi marîfat al-aqâlim* (Leiden 1906), s. 286'da Kerder ve Bara-tigin bölgesine «matrah al-Ghuzz va al-Atrâk» (Oğuz ve Türklerin tarhi) demektedir. Yâqût, Mu'cam al-buldân, (Beyrut 1955) «Kerder» maddesinde bu ili Khvarizm ile Oğuz ilinin sınırında olarak anlatır. V.N. Yagodin, *Voprosi antropologii i material'noy kulturi Kerdera* (Taşkent 1973), s. 105'de ise Kerder bölgesi Kengeres muhîti ve Europeoid ile Mongoloidlerin karışma yeri olarak tanıtır. Kanglı damgası olan sikkeler: *ibid.*, s. 105. Bu sikkelerde Khusrav adı: W.B. Henning, «The Choresmian documents, *Asia Major*, New series, c. XI (London 1965). Kerder bölgesinde hangi şehrin Kerder, hangisinin türkçe tigin lakabını taşıyan Bara-tigin şehri olduğu, birbirine yakın oldukları için tam belli değildir: A.M. Belenitzkiy — I.B. Bentoviç — O.G. Bol'sakov, *Srednevekoviy gorod Sredney Azii* (Leningrad 1973), s. 172.

Khusrav gibi bir ad okunmakta, fakat bu ad Bîrûnî'nin saydığı geç Siyâvüşîler arasında yoktur. Bu sikkelerde Kengeres damgasına benzer bir damga da görülür fakat artık Peçeneklerin bey soylarından Kanglı boylarının damgası şeklini almıştır. Hükümdârın sol eli de havaya kalkmış ve bir kuş tutmaktadır (Resim: 9) M. VIII. yüzyılda atlı doğancı hükümdâr ikonografisi demekki M. VIII. yüzyıldan önce, Kengeres'in Oğuz ve Peçenek ile karıştığı devirde belirdi.

Kerder ve Bara-tigin çevresindeki buluntular⁷⁵ M. VIII. yüzyılda cenûba ve batıya yayılmakta olan Oğuz kültürünün⁷⁶ bir görünüşünü aks ettirir ve Selçuklu sanatının bazı motiflerini aydınlatır. Nitekim «Khusrav» sikkelerindeki atlı doğancının yalnız kuş motifi değil, börk ve tâc şekilleri de sonradan Selçuklu sanatında görülecekti. «Khustav» sikkelerinde doğancının giydiği yumuşak başlık ve onun üstündeki çok dişli iklil (Resim: 9) II. Tugrı'nın bir tasvirinde de dikkati çeker⁷⁷.

Kengeres, Peçenek, Oğuz gibi Türk boylarının ardından daha da batıya, Yayık (Ural) ırmağı kıyılarına ve Ural Dağlarına ilerlersek, orada da, aynı yüzyılda veya daha sonra, atlı doğancı tasvirini bulmakdayız. Ural bölgesinde M. IX-X. yüzyıllardan atlı doğancı tasvirleri daha çok madenî eşya üzerinde yer alır. Bu bölgede yaşayan göçebeler maden sanatında mâhir idiler. M. 922'de Ibn Fađlân⁷⁸ Aral gölünün cenûbundaki İslâmî merkez Cürcâniye'den çıkıp Batıya ilerlemişti. Bir günlük yolda «Türk kapı» Bâb al-Türk denen yere vardı. «Türk kapısı» ndan Cim (Emba) ırmağına ve Yayık ırmağı yanında Çalgar-köl'e kadar Oğuzlar yaşamakta idi. Peçeneklerden bazı boylar bu devirde Çalgar-köl kıyılarında idiler. Ural bölgesinden İtil'e kadar Başkurtlar ve daha sonra Bulgar Türkleri bulunuyordu. İtil tarafında Avrupalıların ecdâdı bazı göçebeler vardı. Laszlo⁷⁹ atlı doğancı tasviri bulunan bir gümüş taşı (Resim: 10) M. IX. yüzyılda Batıya göçen Macarlara atf etmiştir. Göçebe Macarların o devirde göçebe Türklere çok yakın bulunduğu, tugrı'nın müşterek bir motif olmasından da bellidir. Hatta M. X. yüz-

75. Bkz. yuk. not 74.

76. Bkz. yuk. not 74, aşağı. not 78.

77. Esin, «Bedük börk», lev. IV B, res. 11 a.

78. Togan, s. 17-39.

79. G. Laszlo, *Steppenvölker and Germanen* (Berlin 1971), res. 34.

yılda Konstantinos Porphyrogennêtos⁸⁰ Macarları Türk boyları arasında saymıştı. Atlı doğancı motifi Türklere Macarlara da geçmiş olabilir. Fakat şimdiye kadar Türk muhitinde rastlanan ve tekerrür eden bu motifin, Türk boylarının çoklukta bulunduğu Ural sâhasında da, doğrudan doğruya bu boylardan birinin eseri olarak görmek mümkündür.

Teknik bakımdan, Ural eserleri⁸¹, Çin sınırlarından ve Sibiryada, aynı devirde Türklere atf edilen, kiminin üstünde türkçe yazı olan maden işlerine benzer. Söz konusu Ural taşı (Resim: 10) ilk anlattığımız Kırgız tasından (Resim: 1) pek farklı değildir. Diğer taraftan Ural atlı doğancı tasviri, yukarıda söz edilen Türkistan atlı hükümdâr (Resim: 2-6) ikonografisine de yakındır. Ural atlı doğancının da (Resim: 10) duruşu Türkistan tertibindedir. Türkistan atlı hükümdâr tasvirlerinde (Resim: 2-6) görülen bir az gayr-i tabîi ve muhtemelen kalıplaşmış şekilde, vücudunun üst kısmı önden, alt kısmı yandan gösterilmiştir. Bindığı at Türkistan atlı hükümdâr tasvirlerindeki gibi ön ayağı havaya kalkmış, kuyruğu düğümlü bir Türk savaş «arkun» udur⁸².

Ural atlısının kıyâfeti de Türk dünyâsından türemiş gözükmeğdedir. Bu kıyâfete yukarıdaki atlı doğancı tasvirlerinde rastladık. Ural atlı doğancısının yanına asılı okluk aynı devirde Kırgız mezar taşlarında çok görülen ve türkçe yazıtlarda «keş» diye anılan şekildedir⁸³. Ural atlısının kıyâfeti iyi seçilmemekle beraber, Kâşgari'nin ve Ibn Fađlân'ın «kurtak»⁸⁴ diye andıkları ve o bölgede Peçeneklerin çok giydiği diz hizasına inen mintana benzer. Kurtak Kırgız eserlerinde de görülür. Ural atlısının börkü, Hun ve Türklerin giydiği cinsden bir başlıktır⁸⁵. Çinlilerin «Hu-mao» dediği, iki yanında yukarıya kıvrılabilen kulaklıklar ile temâyüz eden

80. Konstantinos Porphyrogennêtos (M. 905-959) M. X. yüzyılda Macarları Türk boyları arasında saydığı (Klyaştorıy, s. 163). Macarların, Türk değilse bile, Türk kültüründe olduklarına işaret olsa gerek.

81. Aynı bölgede bulunmuş diğer maden işi atlı doğancı tasviri: D. Zélénine, *Le culte des idoles en Sibérie* (Paris 1952), fig. 29. Yine bkz. E. Esin, «The hunter-prince in Turkish iconography», *JAV* (bkz. yuk. not 2), res. 3.

82. Yuk. not 42.

83. M.G. Levin — L.P. Potapov, *The peoples of Siberia* (U.S.A. 1964), s. 89.

84. Togan, s. 144.

85. Esin, «Bedük börk», s. 119-21, lev. VI.

bu börkün bir numûnesi Noin-ula Hun mezarında bulundu. Sibirya erken Kırgız devri heykellerinde Noin-ula börkünün görüldüğüne Evtyuhova dikkati çekmiştir. M. X. yüzyılda aynı börke «Bulgarî» adı veriliyordu ve böylece İtil kıyılarındaki Türk merkezi Bulgar'a yayılmıştı. Fârâbî bu börkü giyerdi⁸⁶. Reşiduddîn Târihinin Topkapıdaki H. 1653 nushasında Selçuk soyundan beğler ve Çağrı Beğ de aynı börk ile tasvîr edilmiştir⁸⁷. Fakat Ural atlısının elindeki çok büyük boyda, büyükçe başı, kanadlarının kısalığı ve kuyruğunun uzunluğu ile temâyüz eden avcı kuş, yukarıdaki tariflere göre «çağrı» değil Hazer illerinde bulunan bir kuş olan, «tugrıl» olsa gerek. O halde elde hükümdâr ongunu yarı-efsânevî av kuşu «tugrıl» ı tutan Ural atlısı belki Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuranlar gibi Tugrıl adlı bir Oğuz «beği» di.

Selçuklu devri

Tugrıl cinsinden olduğu hatıra gelen bir diğer avcı kuşa bir Selçuklu aynasında rastlamakdayız. Topkapı Müzesinde bulunan bir çelik aynada (Resim: 11) atlı doğancı, sol eli ile, büyük başlı, kısa kanatlı ve uzun kuyruklu bir avcı kuş tutmaktadır. Bu kuşun şekli erken Arab kaynaklarındaki «tugrıl» tariflerine ve *accipitridae* cinsinin bilinen husûsiyetlerine uygundur. Atlı doğancının sağında ise «tugrıl» ın başlıca avlarından bir su kuşunun uçtuğu görülür. «Tugrıl» cinsinden bir ongun kuş ile tasvîr edilen atlı her halde Tugrıl adlı Selçuklu hükümdârlarından biri olsa gerek. Bu aynayı neşr eden D. S. Rice da, atlı doğancının kıyâfetine bakarak bir Selçuklu hükümdâr tasviri olabileceği kanaatine varmıştı⁸⁸.

Selçuklu devri atlı doğancı tasviri yukarıda numûneleri görülen İç Asya atlı hükümdâr ikonografisinin geleneğindedir. Doğancının bindiği at, ayağı yeri eşeleyen, kuyruğu düğümlemiş, küçük bir Türk «arkun»' udur. Atlının vücudunun üst kısmı önden, alt kıs-

86. Togan, s. 61 (Fârâbî'nin «Bulgarî» börkü) Bulgarî börkün şekli, bu şekilde olduğu söylenen bir efsânevî balık münâsebitle, Qazvînî'nin '*Acâ'ib ul-mahlûqât*'ının resimli nushalarında yer alır.

87. Topkapı yazma H. 1653, varak 303.

88. Topkapı Müzesi ayna no 2/1792, D.S. Rice, «A Seljuq mirror», *First Congress of Turkish art, communications* (Ankara 1961).

mı yandan görülmektedir. Atlının başı Selçuklu devrinde de hükümdâr tasvirlerinde görüldüğü gibi hâle ile çevrilidir. Atlının başındaki börk (Resim: 11) Bora Tigin sikkelerindeki (Resim: 9) hükümdâr börküne benzer. Atın ayakları hizâsında, önceki eserlerin çoğunda olduğu gibi, yine bir köpek koşmaktadır. Atın ard ayağı yanında bir tilkinin kaçtığı görülür. Atın ön ayaklarının arasından kaçan hayvan ise efsânevî bir ejderdir.

Bu noktada kadîm Türk kültüründe değişiklikler olduğu ve Yakın Doğu tesirleri kayd edilmeğe başlandığı sezilir. Gök-Türkler ve Uygurlar «luu»'yu (ejderi), Çinde olduğu gibi, kutlu bir yıldız manzûmesine (Kök-luu) adını veren bir hükümdârlık timsâli olarak görüyorlardı. Hind, İran ve Avrupa efsânelerinde ise ejder kötülük timsâli idi ve kahramanlar ejder avı ile temâyüz ediyordu. Hakanlı ikonografisinde, türkçe evren adı altında ejder, bir hükümdârlık remzi kalmıştı⁸⁹. Fakat, belki Pencikent ve Gazne üzerinden gelen İran tesirleri neticesinde Selçuklu Türk beyleri de artık ejder avlarken tasvîr ediliyordu.

Fakat yine de Türk astrolojisinin semâvî remzi «Kök luu» Selçuklu aynasında unutulmamıştır. Aynayı çerçeveleyen astrolojik hayvanlar halkasında, o devirde Anadolu'da da kullanılan tabîr ile bir çift «evren» veya «*pîl-i nîlgûn*» (farsca göğün zirvesinde tasavvur edilen mavi renkte fil-ejder)⁹⁰ yer almıştır. Bunlar Selçuklu ikonografisindeki başka şekiller olan «Ras» ve «Dhanb» (felek ejderinin başı ve kuyruğu) değildir. Hindistanda olduğu gibi Türklerde de «Ra's» ve «Dhanb»'ın ayı ve güneşi yutarak onların tutulmasına sebep olduğu sanıldığından, bunlar uğursuz remzlerdi⁹².

Aynanın tepesindeki çift evrenin sağ ve solunda, başka astrolojik timsâller, mütevâzın şekilde yer almış, «Evren» lere en yakın çift, biri boynuzlu erkek diğeri boynuzsuz dişi olmak üzere, bir çift karacadır. Bunların Hakanlı türkçesinde Oglak⁹³, (arabca Cedî latince Capricornus) denen burcu temsil ettikleri hatıra gelir. Karacalara sanki yay çeken *kentauros* çifti Hakanlı türkçesinde «Ya»⁹⁴

89. Yuk. not 3.

90. *Ibid.*

91. *Ibid.*

92. Esin, «Evren», s. 165.

93. *KB* beyt 149.

94. *Ibid.*

(Yay), arabca «Qavs» denen burcun Selçuklu devrinde kullanılan remzidir. Daha arkadaki ayı çifti her halde Büyük Ayı burcunu temsil etmektedir. Büyük ayı, türkçe adı ile Yitiken⁹⁵ (Yediler), Türklerde de, Çinde olduğu gibi, göğün zirvesini temsil eden bir diğer remz idi. En sonda gelen çift efsânevî hayvan yunanca *gryf* denen ve kulaklı yırtıcı kuş başı ile tersim edilen kanadlı arslandır. «*Gryf*» şeklinin kadim Eurasia göçebe sanatında manâlara ve şekillere yukarıda işaret edildi⁹⁶. Selçuklu devri «*gryf*» başı burada görüldüğü gibi, Fransız heraldik tabiri ile *barbé* denen ve horazda görülen gaganın altındaki sakal gibi kısım ile temâyüz eder.

Böylece Selçuklu aynasındaki atlı doğancı tasvirî Oğuz Türklerinin öz kültürünün Yakın Doğu tesirleri ile karıştığı bir devre ve muhitte vücûda gelmişti. D. S. Rice bu aynayı XII. yüzyıl Anadolu Selçuklu eseri sanıyordu.

«Tugrıl» denen avcı kuşun bir resmi de Freer Gallery'deki Selçuklu devri Kaşân uslubunda, fakat daha geç sanılan kâsede belki gözükür (Resim: 12)⁹⁷. Bu resimde «tugrıl» in ve *accipitridae* soyunun bazı cinslerinin ibikli başı, çok kısa kanatları ve çok uzun kuyruğu vâzih olarak resm edilmiştir. Fakat bu kuşun ak rengi sungur olması ihtimâlini de hatıra getirir.

Atlı doğancı, yine mükerreren rastladığımız İç Asya atlı hükümdâr ikonografisi geleneğinde tasvir edilmiştir. Bu renkli resimde atın, Khoten resimlerindeki gibi (Resim: 2-4), ala donlu olduğu da bellidir. Esâsen İç Asyanın ala at menkıbeleri M. XII-XIV. yüzyıllarda da Türklerde yaşıyordu. Selçuklu devri edebiyâtında ala ata arabca «*ablaq*» denmekte idi. «*Ablaq*» donlu binek yine cihân hükümdârlarının kosmik vecheli ve zamân timsâli olan bineği sayılıyordu. Ak ve kara lekeleri günler ve gecelere işaretti.

E. Atıl'ın kaydettiği gibi⁹⁸ kâse üzerine resm edilmiş doğancı'nın başındaki, tepesine kanat takılmış borkler, Reşiduddîn târihinin İlhanlı devri resimlerinde, Oğuz hükümdârları tasvirlerinde gözükür. Yavku han, Kara Han, Oğuz Han gibi efsânevî Oğuz hükümdârları yanında M. XIII. yüzyılda yaşayan Oğuz beylerinden Anuş

95. Clauson ve *Slovar*'da verilen kaynaklara bkz.

96. Bkz. yuk. not 5.

97. E. Atıl, *Ceramics from the world of Islam* (Washington 1973), lev. 29.

98. Bkz. yuk. not 42.

99. Bkz. yuk. not 97.

Tigin sülâlesi (M. 1127-1221) Khvarizmşahlar da tepesinde kanat olan bork ile tasvir ediliyordu¹⁰⁰. Khorasan Selçuklu devleti yıkıldıktan sonra Khvarizmşahlar en büyük Oğuz hükümdârları bulunmakla, onların giydiği tepesi kanatlı borkler bütün Oğuz beylerine teşmil edilmiş olsa gerek. Reşiduddîn târihinin söz konusu nushası H. 717/1317'de yapıldığı zaman Khvarizmşahların kıyâfeti her halde daha unutulmamış ve muhtemelen Oğuz illerinde giyilmekte idi. Nitekim hükümdârların başına takdığı kanattan *Sang-lakh*¹⁰¹ müellifi de bahs etmekte ve buna «çığa» dendiğini bildirmektedir (Anadolu türkçesinde çığa).

O halde Kaşân tarzında olmakla beraber Selçuklu devrinden geç sanılan kâsenin Oğuz ili Khvarizm merkezlerinde yapılmış olması mümkündür. Çıgalı bork giyen Khvarizmşahlardan biri veya başka bir Oğuz beyi tasvir edilmiş olması hatıra gelir. Bir çinicilik merkezi olan Khvarizmşahlar başkenti Ürgençde Büyük Selçuklu tarzında muşahhas motifli kâseler esâsen bulunmuştur¹⁰². Kâsenin Khvarizmin Mogollar tarafından yıkılıp yakıldığı 1221 den önce yapılmış olması gerekir.

Eğer bu eserin Khvarizmden geldiği tasavvur edilirse, Hazer ve Khvarizm ilinin ünlü av kuşu «tugrıl» in veya Kırgızlardan gelme bir sungurun tasvir edilmiş olması tabiidir.

Anadoluda ise Khvarizm veya Kırgız kuşları kolay bulunmadığından M. XIII. yüzyılda artık yerli av kuşları kullanıldığı anlaşılır. Konya Selçuklu Köşkünde bulunmuş çinilerin birinde tersim edilmiş atlı doğancı¹⁰³ (Resim: 12) mavi eldivenli eline konmuş av kuşu, tabiata yakın şekilde tasvir edilmiş, Yakın Doğuda bulunan cinsden (Resim: E) beyaz tüylü, gök gözlü bir çakıra benze-

100. K. John, *Die Geschichte der Oguzen des Raşid ad-Din* (Wien 1969), res. 1, 3 (Yavku, Kara, Oğuz Hanlar) Topkapı Kütübhanesi, Reşiduddîn Târihi H. 1653, res. 335 (Khvarizmşah).

101. Muhammed Mehdi Han, *Sang-lakh* G. Clauson bask. (London 1960) varak 218 v. Osmanlı türkçesinde «çığa»: Ş. Sâmî, *Dictionnaire turc-français* (İst. H. 1329) «Çığa» hakkında bilgiyi Nevâî Müzersi Müdürü Prof. Süleyman'a medyûnum.

102. V.N. Vakturskaya, «İranskiy sosud iz Ürgença», *Materiali Xorezmskoy ekspeditsii*, c. IV (M. 1960).

103. Ş. Yetkin, «Türk çini sanatından bazı önemli örnekler ve teknikler», *Sanat Târîhi Yılıhğı I* (İst. 1964-65). Akşehir mezar taşlarında atlı doğancı tasvirî: Ş. Yetkin, «Yeni bulunmuş figürlü mezar taşları», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I* (Ankara 1970), res. 3, 4.

mekdedir. Bu resim de yine klasik atlı doğancı tertibindedir. Kuyruğu düğümlü, ak donlu bir ata binmiş, ak doğanı elinde tutan bir genç bey tasvir edilmiştir. Başında tulga vardır ve uzun saçları açık renktedir veya açık renkte bir kumaşla örtülüdür. Kızıl kaftanının kolunda «tîrâz» denen işlemeli şeridler görülür. Ibn Bibî'den öğrenildiğine göre Anadolu Selçuklularında kızıl renk hükümdârlara mahsusdu¹⁰⁴. Sultan alâmetleri ile temâyüz eden bu «çakırcı»¹⁰⁵ (çakır kuşu tutan doğancı) belki Çağrı beg gibi târihi Selçuklu hükümdârı veya müşahhas astrolojik bir remzi temsil ediyordu. Belki de Anadolu Selçuklu hanedânından bir genci tasvir etmekte idi.

İlhanlı ve Timurlu devirleri

Mogol istilası ile İç Asyada yetişen av kuşları yine Yakın Doğuda çoğaldı. Mogol devri metinlerinde Türk illerinde yetişen avcı kuşlardan ve bilhassa kartal ile sungur cinslerinden söz edilir. Doğu Türkistanda yetiştirilen avcı kartallar ile kurt, tilki ve karaca gibi büyük hayvanların nasıl avlandığını Marco Polo'dan beri öğrenmeğe başlıyoruz¹⁰⁶. Ak renkli kartalların ise Hindistan dağlarında bulunduğu rivâyet ediliyordu¹⁰⁷.

Ak sungur¹⁰⁸, Cingiz soyunun ongunu olmakla, temsîlî bir anlam da taşımakda idi (Mogollar şungkar diyordu). Kırgızlar H. 603/M. 1206 de Cingize ak gözlü sungur yollayarak «il» olmağı kabûl ettiklerini ifade etmişlerdi. (Mogol idâresine girmişlerdi)¹⁰⁹. İlhanlar ve bilhassa Argun Yakın Doğuda bulunmayan sunguru uzak illerden getirtmek için uğraşırlardı. İlhan Abaka'nın ikinci tahta çıkışı münâsebeti ile, H. 669/1270'de Merâgaya (Han-balık'da başkenti olan en büyük Mogol hükümdârı) Kaanın elçileri gelerek, «bâz

ve sungur ve şâhîn» gibi tegişmiş (hediye) getirmişlerdi. Bu kuşların en nâdirleri Han-balık'da Kaana giderdi. M. 1280 sıralarında, Uygurlardan (Buddhist) Senge vezîr iken, Kubilay Kaanın doğduğu günkü yıllık culûsuna, Müslüman tâcirler, Kırgız illerinden nâdir kuşlar getirmişlerdi. Bunlar, ak bir kartal ile ak çengelli, kırmızı gagalı bir ak sungur idi¹¹⁰. İşte bu iki nâdir kuşun getirilmesi, Topkapı murakka'larının birinde, aslı bilinmeyen ve muhtemelen Kubilayın culûslarından birini gösteren bir resimde yer alır (Resim: 14). Aslı bilinmeyen çift resmin birinde bir hükümdârın culûsu, diğesinde ona getirilen hediyeler gösterilmiştir. Hediyeleri gösteren resmin alt kısmında (Resim: 14). Mogol devri Uygur resimlerinde aynı devirdé gelişen tabii uslûbda bir sahne görülür. Ayakta duran, Kâşgarî deyimi ile «kıdıhılg börk» (kenarlı börk) giymiş bir şahsın elinde, bir ak kartal kanatlarını açmıştır. Hâleli başından hükümdâr soyuna mensûb sanılabilecek bir genç de, sorguçlu bir doru ata binmiş, elile *hierofalco gyrfalco* (Resim: D) cinsinden, muhtemelen sungur olan bir ak kuş tutmaktadır.

Hacı Muhammed Bakşı Uygur olduğu sanılan Ustâd Muhammed Siyâh Kalem'e¹¹³ atf edilen ve böylece M. XV. yüzyıldan ve Timurlu muhîtinden olması gereken bir resimde de atlı doğancılar görmekdeyiz (Resim: 15). Hacı Muhammed Bakşı Uygur 1470'den önce Timurlu Sultan Mađmûd'un (Tirmiz, Çağhânigân, Hisâr, Khuttal, Kunduz, Badakhşân emîri), daha sonra Herat hükümdârı Hüseyin Baykara'nın maiyetinde bulunmuştu. Bu saray muhîtime rağmen, tabii bir uslûbdaki bu resimde artık doğancılık sâdece bir avdır ve hükümdârlık resmîyeti ile ilgisi yoktur. Ön plânda kaçan «ak bars» da (ak pars: karlı bölgelerde yaşayan *panthera uncia*) her halde kosmolojik bir anlam taşımamaktadır («Ak Bars»¹¹⁴ Türklerde Batı timsâli idi). Ak parsın mevcûdiyeti belki sâdece

110. Pelliot, s. 76-8.

111. E. Esin, «Two miniatures from the collections of the Topkapı Museum», *Ars Orientalis V* (Michigan 1960); E. Esin, «Son Çağatay devrinde Doğu Türkistandan resimli bir han silsilenâmesi», *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi Z.V. Togan Hâturasına*, c. V/1-4 (İst. 1973), levha. I a, b.

112. Kâşgarî, s. V.

113. E. Esin, «The Turkish baqsı and the painter Muhammad Siyâh Qalam», *Acta Orientalia XXXII* (Copenhaguen 1970), not 1.

114. Pritsak, «Qara».

104. N. Gençosman — F.N. Uzluk, *Ibn-i Bibî'nin farsça muhtasar Selçuklunâme'sinden Anadolu Selçukî Devleti târihi* (Ankara 1941), s. 47.

105. H. Kâzım Kadri, *Türk Lugatı* (İstanbul 1928).

106. H. Yule, *The book of Ser Marco Polo* (London 1929), c. I, s. 158, 162, 269, 335, 397-99, 402, 407; c. II, s. 360-61.

107. *Ibid.*

108. Doerfer, c. I, madde 237 (*Câmi al-tavârih* c. I'den).

109. *Ibid.*

avın bu hayvanın yaşadığı bölgelerde, İç Asyanın en yüksek karlı dağlarında cereyân ettiğini anlatmaktadır. Söz konusu resim Muhammed Bakşı Uygur'un Badakhşân'a ve Batı Pamir Dağlarına hâkim bulunan Timurlu Sultan Mahmûd'un maiyetinde olduğu 1470'den önceki devirden olabilir.

Sanâtkâr tabii üslûbdaki bu resimde şahısları oldukları gibi, bir az Mongoloid vecheleri, Türk kaftanları ve börkleri ile resm etmiş. Börkler¹¹⁵ iki cinsdir. En öndeki doğancı Kazak-Kırgızların «kalpak» dediği kenarlı börkü giymiştir. Diğerleri Kırgızların «sukarlaç» diye adlandırdığı külah şeklinde kürkten veya kenarı kürklü bey börkleri ile gösterilmiş. Arkadaki iki atının börklerinin tepesinde Çagatay türkçesinde «titregüç»¹¹⁶ denen ve Türkistanda gelenler ile hükümdârlara mahsus olan tepe sorguçu dikilmiştir. «Titregüç»'lü iki atlı Timurlu beylerinden olsa gerek. Binekler da bugün Kırgız Kazaklarının bindiği yarı-yabani küçük fakat dayanıklı ve yürük atlardır.

«Kuşçılık» bakımından resim M. XIV. yüzyılda *Bâz-nâme* yazar Türkistanlı Muhammed Barçini'nin¹¹⁷ muhitini canlandırmaktadır. Biri önde, diğeri onu arkasındaki doğancıların ellerindeki iki avcı kuş Türkistanda «karçıgay» (Resim: B) denen *accipitridae* cinsindedir. Arkadaki kuşun başındaki avcı kuşun «börk» ü¹¹⁸ iyice seçilmektedir.

Osmanlı devri

Osmanlı devrinde Türkiye'de doğancılık Türkistan geleneğinde devam etmekle beraber artık Yakın Doğu kuşları kullanılmakda idi. Doğancılık ustâdları ve hayvan motiflerinde çok mâhir olan Türk resamları bu Yakın Doğu kuşlarını *bâz-nâmeler*¹¹⁹ ve diğer mümâsil eserlerde tasvîr etmiştir.

115. Togan, s. 174-78.

116. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Turk Dialekte* (s' Gravenhage 1960). Aynı kelimeyi Özbek âlimi Prof. Süleyman «titregüç» olarak teleffuz etmektedir.

117. Muhammed Barçini'nin M. XIV. yüzyılda yazdığı türkçe doğancılık kitabı: *Le Coq «Türk Falkneri»*, s. 3. Bunun bir kısmı Hammer-Purgstall'ın *Falknerkle'e*'sinde neşre edilmiştir.

118. Le Coq, «Türk. Falkneri», res. 9 a-c.

119. Kılıslı Rıfat, «Türkçe bâznâmeler» *Türkiyat Mecmuası* 7-8. Bu esere Prof. O. Turan lutfen dikkatimi çekdi.

Osmanlı doğancılığının sanattaki bir nümûnesi Avrupa savaşları sırasında (1521-33) Kanûnî Sultan Süleyman, avlanırken göstermektedir (Resim: 16). H. 965/M. 1586 târihli farsca *Süleymân-nâme*'nin¹²⁰ metninde anlatıldığına göre, av sahnesi bahar mevsimindedir. Geyikler ve ahuların saçtığı «Khitâ miski» kokusu çiçeklere geçmiştir. Kuşlar uçuşmakta ve tüylerini sulara saçmaktadır. O devirde 25-35 yaşlarında bulunan Kanûnî Süleymân ava gitmek istemiş ve yürük bir ata binerek «*mürghzâr*» a (kuşlağa) varmıştır. Pâdişâhın avlandığı dağın etrafını Yeniçerilerin sarmış olduğu resimde görülür. Dağ, semâvî hükümdârların makamı «Qâf» Dağını temsil ettiği için tabiat üstü bir veche almıştır. Gök rengi zemîn üzerine otlar ile noktalanmış bir zirvedir. Kırkların noktalı bir zemîn olarak gösterilmesine bu resimden sekiz yüz yıl önceki bir Kırgız doğancılık tasvîrinde de rastlanılmıştı (Resim: 1). Kanûnî'nin avını gösteren eserde de, hükümdâr avının resmiyeti yanında, bozkırda avlanmak şevkinin havâsı sanki esmektedir. Pâdişâhın bindiği «yürük at» (*semend-i tegâver*) Khoten'de M. VIII. yüzyıldan ve geç Selçuklu devrinden resimlerdeki (Resim: 2-4, 12) geleceğe uygun olarak, ala değilse bile alaca cinsindedir. Atın gök rengindeki donu pul gibi, ak noktalar ile benekli. Yenesi ve kuyruğu kırmızı olan bu gök rengi at sanki Uygur geleneğindedir¹²¹. Atın boynundan sarkan *quîâs*'de, Pelliot'nun isbât etmiş olduğu gibi¹²² bir İç Asya hâtırası, Türkistanın «Khotaz» ıdır (yak kuyruğu).

Pâdişâh nîm-resmî kıyâfettedir. Dar bir kaftan giymiş ve sarıgının üzerine Osmanlı pâdişâhlarının «iki çatal ablak» denen çift sorgucunu takmıştır. «İki çatal ablak»¹²³. İstanbul alındığı zaman Ak Şemseddîn tarafından Fâtihe sunulmuştu.

Metne göre Süleyman «elindeki şâhîni kuşların üzerine salmaktadır». Demekki Osmanlı pâdişâhının elinde tuttuğu avcı kuş mensûb olduğu Kayı soyunun ongunu şâhîndir¹²⁴. Resimde Yakın Doğu *falco peregrinus* cinsine (Resim./) benzemektedir. Yerde bir ka-

120. Alî b. Emîr Bîk (Bek: Türk unvanı) Şirvânî'nin eseri olan H. 965 târihli farsca *Süleymân-nâme*, Topkapı yazma H. 1517, varak 132.

121. Bkz. yuk. not 42.

122. P. Pelliot, «Khotaz».

123. Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* (İst. H. 1312), c. I, s. 113.

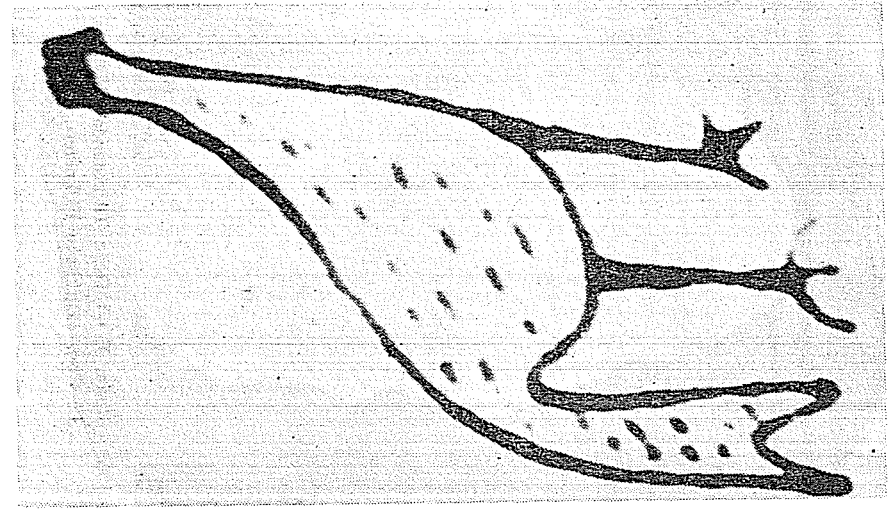
124. Bkz. yuk. not 15 ve 16.

racaya hücum eden doğan ise açık renkli tüyleri ile çakır (Resim: E) cinsine benzemektedir.

Osmanlı devri Türk doğancılığının son ve ileri bir safhası oldu. Bin yıla yakın bir devir yaşayan Türk doğancılığı artık bir ilim hâline girmiş ve uzak, memleketlere kadar tesir icrâ ediyordu. İngiliz müellifleri, kendi doğancılık tabirlerinde «yarak»¹²⁵ gibi türkçe kelimelere dikkati çeker. Denebilirki gerek doğancılık, gerek doğancılığın sanatta tasvîrini Türkler çok sevmişdir. Bir Osmanlı bâznâmesinin tabiri ile doğancılık ve onun tasvîri konusunda Türkü yenen yabancı bir hüner sâhibi çıkmadığı söylenebilir:

«Türk ustasını yenmemişdir tat»¹²⁶.

125. Yarak: Le Coq, «Türk. Falknerci», s. 2, Schott, «Zur Uigurenfrage» II, *Abhandl. d. Königl. Akad. zu Berlin* (Berlin 1875)'a atf. Bu söz XIX. yüzyılda İngilizceye geçmiş.
126. Üniversite Kütübhânesi Osmanlı bâz-nâmesi No 650'deki bu mısra bana lütfen Prof. Osman Turan bildirdi.

Resim C — Bang-Rachmati, «Oghuz Qaghan» dan sun-
gur resmi.

Resim B — Doğu Türkistanda bir
karçığay (tuğrul cinsinden gök ren-
ginde bir avcı kuş).

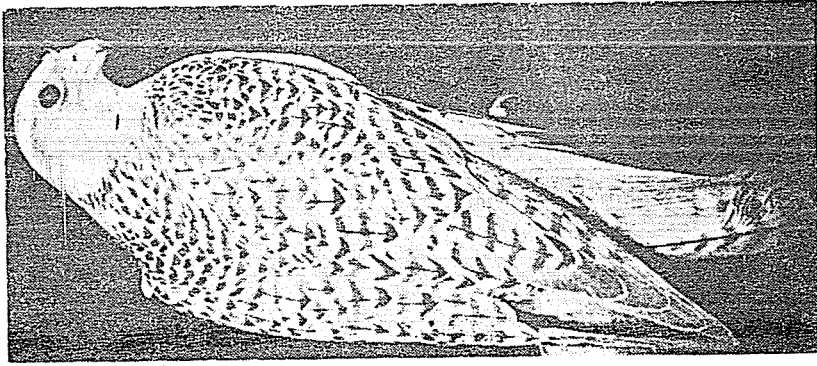
Resim A — Doğu Türkistanda bir avcı
kara-kuş. Le Coq, «Türkische Falknerci»
dan.

Resim F — Doğu Türkiستانda bir laçın.
Le Coq, «Türkische Falknerrei» dan

Resim E — Yakın Doğuda bir çakır.

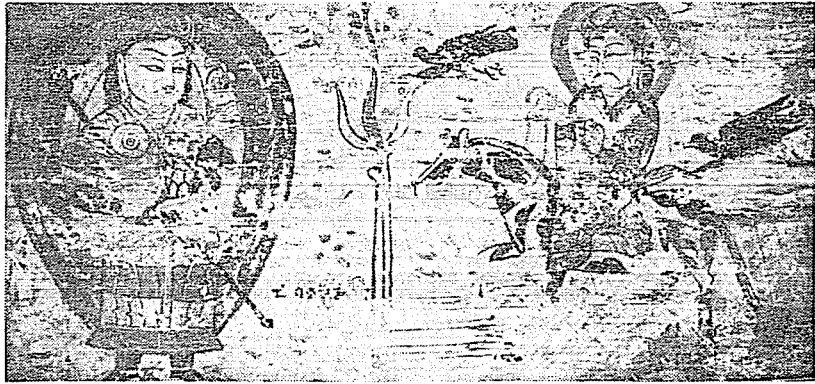
Resim D — Sungur cinsinden Şimalî Avrupada bir kuş.

Resim G — Yakın Doğuda bir laçın.

Resim 1. Sibiryada bulunmuş. M. VII-VIII. yüzyıllardan Kırgızlara atfedilen bir gümüş tasda atlı doğancı tasviri. Gryaznov, res. 6.

Resim 2. Khoten'de M. VIII. yüzyıl kalıntılarında bulunmuş tahta üstüne levhalardan British Museum Skrine A-1925-6-1935.

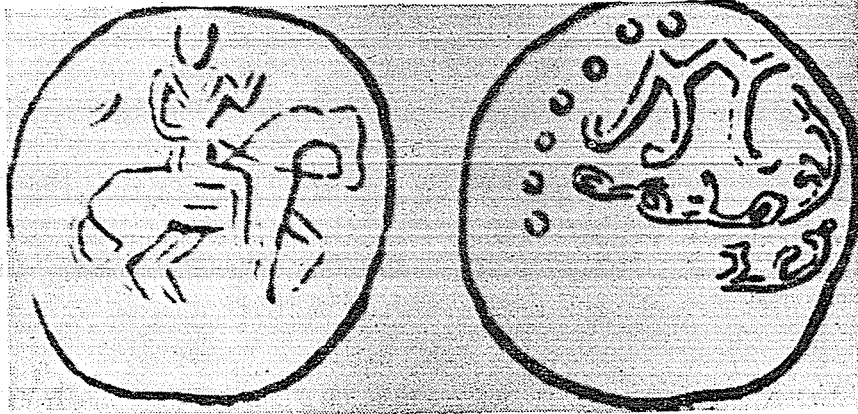
Resim 3. Khoten'de M. VIII. yüzyıldan kalıntılarda bulunmuş levhalardan B-X-5. Stein, *Khotan*.

Resim 4. Khoten'de M. VIII. yüzyıllardan kalıntılarda bulunmuş levhalardan D. VII-5. British Museum.

Resim 5. Yar şehri (Doğu Türkistan) M IX-X. yüzyıllardan kalıntılarda bulunmuş kagıd üzerine mürekkebe ile Uygur resmi. Le Coq, *Chotscho*, lev. 48.

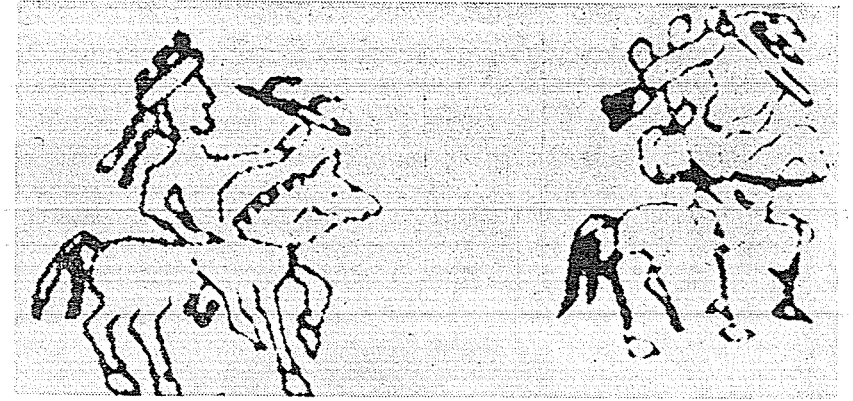
Resim 6. Pencikent harâbelerinde bulunmuş, M. VII.-VIII. yüzyıllardan Halaç-Türk damgalı bir sikke. Smirnova, res. 51.

Resim 7. Hakanlı devrinden (Mâverâunehr'de M. 992-1220) bir tunç ayna. Puğaçenkova-Rempel', res. 226.

Resim 8. Dıhlî Türk sultanlarından İttümüş'in (M. 1210-35) bir sikkesi. Nizâmî, s. 82.

Resim 9. Eski Oğuz ili cenûb sınırlarında Bara-tigin bölgesinde bulunmuş Kengeres damgalı, «Khusrav» yazılı, M. VIII. yüzyıldan sikkeler. Yagodin, reb. I/28, 29.

Resim 10. Ural bölgesinde bulunmuş M. IX-X. yüzyıllardan gümüş tasda atlı doğancı tasviri. Laszlo, res. 34

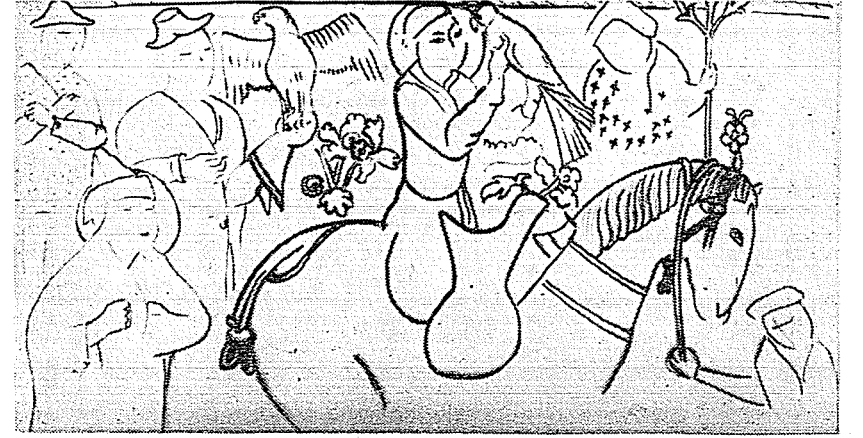
Resim 11. Topkapı Müzesi, Selçuklu devrinden no 2/1792 çelik ayna.

Resim 12. Freer Gallery, M. XIII. yüzyıldan çini kâse. Atıl, lev. 29.

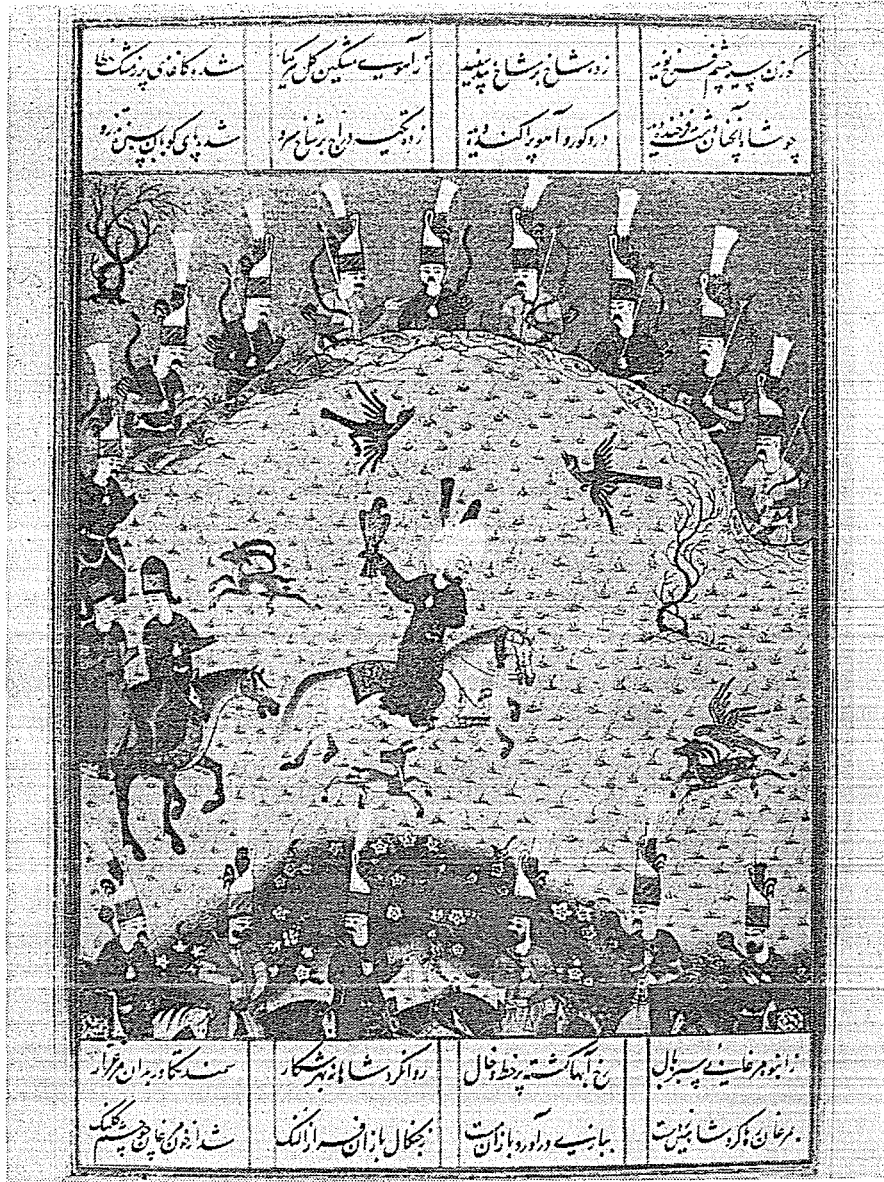
Resim 13. Konya Selçuklu Köşkünden çinide atlı doğancı tasviri. Yetkin, «Türk çini sanatı», res. 1.

Resim 14. Topkapı Kütübhanesi, Murakka H. 2152, varak 61'deki aslı bilinmeyen çift resimden birinin alt kısmı. Esin, «Two miniatures from Topkapı», res. 1.

Resim 15. Muhammed Siyah Kalem'e atf edilen kitab resmi. M.Ş. İpşiroğlu - S. Eyuboğlu, Fâtih Albumuna bir bakış, res. 75.

Resim 16. Topkapı Müzesi H. 1517 *Süleymân-nâme* adlı H. 965 târihli yazmanın 132. varakında Kanûni Süleymanın doğancılığını gösteren resim

TÜRKİYE'DE BİZANS MİMARİSİ HAKKINDAKİ YABANCI ARAŞTIRMALARIN KISA TARİHÇESİ

(İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR)

Semavi EYİCE

Bizans mimarisinin İstanbul'daki anıtlarının ilmi usuller ile incelenmesi ilk olarak W. Salzenberg'in Ayasofya hakkındaki kitabı ile başlamıştı. 1854'de basılan bu büyük ve gösterişli album - kitap Batılı sanat tarihçilerine Ayasofya ile birlikte İstanbul'un başka eserlerini de tanıtmıştı. İstanbul'un mimari eserlerinin gittikçe artan bir hızla araştırılmasına karşılık, Anadolu'dakiler daha ağır olarak inceleniyordu. İstanbul'a nispetle daha sonra başlayan bu yoldaki çalışmaların tarihçesini, İstanbul'u yazımız çerçevesi dışında bırakarak, bir özet halinde sunacağız¹.

Ondokuzuncu yüzyıl içlerinde Anadolu'da dolayan yabancı seyahatçiler karşılaştıkları Hıristiyan veya Bizans yapılarını da incelemişler, bunları yol hatıralarında anlatmağa çalışmışlardır. Seyrek de olsa bazı eserlerin gravür olarak resimleri de seyahatnamelerinde yer almıştır. Ainsworth, Hamilton, Fellows, De Laborde, Hom-

1. İstanbul ve yakın çevresi hakkındaki yayınlar makalemiz çerçevesi içine alınmamıştır. Ayrıca tarihi topoğrafya veya tarih ile ilgili araştırmalar üzerinde durulmadığı gibi, kısa haberler, ufak arkeolojik notlar ve raporlar da yazımız sınıırı dışında bırakılmıştır. Bu yazımızda Bizans devri mimari eserlerini doğrudan doğruya mimarileri bakımından ele alan yazı ve kitaplar üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan, bazı araştırmalar ve bilhassa kazılar hakkında esas yayın yapılmadan basılan ön raporların da bibliyografyaları verilmemiştir. Bu durumlarda sadece esas ve son büyük yayının referansına işaret edilmesi yeterli bulunmuştur.